

HZ. MUSA ve HIZIR (AS) KISSASI: İSRÂİLİYYÂT RİVÂYETLERİNE KARŞI ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM*

İman bint Abdurrahmân Mahmûd Magribî**
Çev. Mustafa Şentürk***

Öz

Tefsîr kitaplarında Hz. Musa ve Hızır (as) kıssasının müphem yönlerini açıklamaya dönük rivâyet ve haberler çoktur. (Ancak) bunların çoğu kesin bilgi ifade etmeyip isrâiliyyâtın ve geçmiştekilerin kaynağı meçhul, isnadı zayıf haberlerden menkûldür. Bunlar Kur'ân'ın amacı ile bir ilgisi bulunmayan, -bir kısmı nakli câiz olup Şeriat'ın nassları ile çelişme de zorlama yorumlar ile anlamsız ve asılsız rivâyetlerdir.

Bu sebeple araştırma(mız), (öncelikle) isrâiliyyâtın anlamı ile bu tür bilgileri rivâyet etmenin hükmünü açıklamak; sonra da yedi başlık halinde, el verdiğince ve gücüm yettiğince, her söylediğimin sahih ve doğruya en yakın olmasına gayret ederek, tefsîr kitaplarında Musa-Hızır kıssası ile ilgili isrâiliyyât rivâyetlerini tespit edip derlemek, çürütmek ve bu rivâyetleri nakletmenin hükmünü açıklamak amacını taşımaktadır.

Bunun için Allah'tan başarı ve akl-ı selim niyaz ederim. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır... Efendimiz Hz. Muhammed'e, ailesine ve ashâbına salât ve selam olsun.

Anahtar Kelimeler: Musa, Hızır, Kıssa, İsrailiyyât, Tefsir.

* Bu çalışma, İman bint Abdurrahmân Mahmûd Magribî'nin, Mecelletü Câmîati Ümmî'l-Kurâ li Ulûmî'ş-Şer'iyye ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, sayı: 51, 1432/2010, ss. 12-62'de yayımlanan "قصة موسى والخضر-عليهما السلام- دراسة نقدية للروايات الإسرائيلية" adlı makalesinin çevirisidir. Metinde geçen ve vefat tarihleri belirtilmeyen râvî ve âlimlerin hicrî ve mîlâdî olarak vefat tarihleri tarafımızca eklenmiştir. Çalışmada lafzî tercüme esas alınmış, ancak mananın daha iyi yansıtılması için parantez içi, yine aynı amaçla metinde olmayan ilaveler için de köşeli parantez içi içi takdirler yapılmıştır (Çev. notu).

** Dr., Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Edebiyat ve İdârî Bilimler Fakültesi İslâmî Araştırmalar Bölümü Öğr. Üyesi.

*** Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafasenturk@trakya.edu.tr.

The Story of Moses and Alkhedhr -Peace be Upon Them-: A Monetary Study for the Israeli Tales

Abstract

In books of interpretation, There are lost of tales and newsexplaining the enigmatic story of Moses and Alkhedhr, peace beupon them. Almost all of these sayings are not certain and most ofthem are reported from Israeli tales and news of ancient peoplefrom unknown sources that may be considered as outsiders as theyhave no relation to the Qua'nic aim. Moreover, they have uselessaffectation. Some of these tales can be narrated as they don'toppose the texts of Shari'a.

Therefore, the study aims to show the meaning of Israelitales and the validity of their narration. Also, it aims to investigatethese tales reported in the books of interpretation in terms of the story of Moses and al-Khedhr. It also aims to collect these talesand reply to them in seven chapters trying to do my best to say the right.

Finally, I ask Allah success. He knows best. At last, peace and blessings from Allah upon our prophet Muhammad, his household and companions.

Key Words: Moses, al-Khedhr, Story, Israeli tales, Tafsir.

Giriş

Hamd, nimetleri ile övülen, bize (onları) lutfeden ve sonu gelinceye kadar ömür boyunca nimetlerini bize ihsan eden Allah içindir. O'nu her türlü eksiklikten tenzih eder ve lâyük olduğu şeylerle överim; âlemlere müjdecî, uyarıcı, Allah'ın izni ile Kendisi'ne davetçi ve aydınlatan bir kandil olarak gönderilen* Peygamberimiz, Rasûlümüz, Habîbimiz'e salât ve selâm ederim.

Dikkatli araştırmacılar için, Allah'ın kitabını tefsire yönelen müfessirlerin çabaları ile onların Allah'ın muradını açıklamak için tefsîrlerinde bulunan övülesi hususlar gizli değildir. Müfessirler ellerinden gelen çabayı göstermişler ve Hz. Peygamber (sas), Sahabe (ra) ve Tâbiûn'dan nakillerde bulunarak, Allah'ın kelamını yorumlamak için bütün güçlerini sarfetmişlerdir. Bir kısmı Kur'ân'ın âyetlerini tefsîr görevini üstlenmiş, ancak nutku tutulmuş, Allah'ın

* Yazar, -belirtmese de- burada Ahzâb 33/45-46. âyetlere atıfta bulunmaktadır (Çev. notu).

zihnini açmasıyla ictihad etmiş ve hüküm vermiştir; bir kısmı başarılı olup isâbet etmiş, diğer bir kısmı ise yanılmış ve *doğrudan* ayrılmıştır.

Ancak yöntem ve üslup farklılıklarına rağmen tefsîr mîrâsımız, İsrâîliyyât rivâyetleri, uydurmaları ve hurâfelerinden uzak kalabilmiş değildir. Bazı tefsîr kitapları birçok isrâîlî rivayet içermektedir ve az çok farklılıkları ile beraber, ilk ve sonraki dönem tefsîrleri, bu konuda aynı durumdadır.

Bazı tefsîr kitaplarının yazarları, Hz. Peygamber'in " *وحدثوا عن بني إسرائيل / لا حرج* *İsrâîloğullarından nakilde bulunabilirsiniz, sakıncası yoktur*" hadisini de¹ delil göstermek sûretiyle, eserlerini İsrâîloğulları kıssaları ile doldurup bunları Kur'ân âyetlerinin temeli ve Allah'ın kitabı için tefsîr yerine koyduklarında;² bu kitapların Müslümanların akıl ve akîdeleri için açık bir tehlike arz ettiğini müşâhede etmekteyiz.

Bundan dolayı tefsîr kitaplarında Hz. Musa ile Hızır (as) kıssası ile ilgili rivâyetlere ve -yapabildiğim ölçüde- onlar hakkındaki hükme, konunun sınırları içerisinde özet olarak yer verdim ve her söylediğimin, gücüm yettiğince sahih ve doğruya en yakın şeyler olmasına çaba gösterdim. Kıssaya ve yorumu konusunda gelen isrâîliyyât rivâyetlerine geçmeden önce; ilk olarak isrâîliyyât, ortaya çıkışı ve Kur'ân'ı bu tür bilgilerle tefsîr etmenin hükmü konusuna ışık tutmak gerekecektir.

Araştırmanın Amaçları:

1. Hz. Musave Hızır (as) kıssası ile ilgili isrâîliyyât rivâyet ve haberleri, mümkün olduğunca derlemek.
2. Yapabildiğim ölçüde, bu rivâyetlerin şeriatımıza uygunluğu, aykırılığı ya da hakkında susulması açılarından hükmünü açıklamak.
3. (Çürütülmesi) Gerekenleri çürütmek.

Araştırmada iki yöntem takip edilecektir:

Birincisi: Tümevarım Yöntemi.

Tümevarım ve Hz. Musa ile Hızır (as) kıssası ile ilgili temel kaynaklardan gelen rivâyetlerden bulabildiklerimin toplanması.

İkincisi: Eleştirel Yöntem

Rivâyetlerin hükmünün ortaya konması ve çürütülerek gerekli cevabın verilmesi.

¹ Hadisin bir kısmıdır. Buhârî, *es-Sahih*, Ehâdîsü'l-Enbiyâ 4361 (666).

² Bkz., Sa'dî, *Teyşîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, ss. 55-56.

Araştırmanın Planı:

Araştırmanın doğası; *Giriş, Başlarken, Yedi Ara Başlık ve Sonuç* şeklinde bir tasnifi gerektirmiştir.

Giriş: Araştırmanın *amaçları, yöntemi ve planını* kapsamaktadır.

Başlarken: Bu başlık altında isrâiliyyât ve hükmü hakkında bilgi verilecek, sonra Hz. Musa ve Hızır (as) kıssasına giriş yapılacaktır.

[Yedi Ara Başlık]

1. *Kehf 18/61. Âyet:* “فَلَمَّا بَلَغَا بَلْعَمَ بَيْنَهُمَا نِسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا”
2. *Kehf 18/62. Âyet:* “فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِقَتَاهُ آتَيْنَا عَبْدَانَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا”
3. *Kehf 18/65. Âyet:* “فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا”
4. *Kehf 18/74. Âyet:* “فَانظُرْنَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِينَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتَنِي بِغَيْرِ نَفْسٍ لَكَدٌ حَسِبْتَنِي مِثْلَ نَسْتِهَا كُفْرًا”

5. *Kehf 18/77. Âyet:* “فَانظُرْنَا حَتَّىٰ إِذَا آتَيْنَا أَهْلًا فَرْتَبَهُ اسْتَطْعَمُوا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوهَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا”

6. *Kehf 18/79. Âyet:* “أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَزَدْتُ أَنْ أُعِيْبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا”

7. *Kehf 18/81. Âyet:* “فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِمَّا زَكَّاهُ وَأَقْرَبَ رُحْمًا”

Sonuç: Araştırmada ulaşılan sonuçların özetini içerecektir.

Allah'tan işimi kolaylaştırmasını, beni başarıya ulaştırmasını ve bana akl-ı selim vermesini niyaz ederim, çünkü O buna kâdirdir.

Başlarken

Allah (cc), tehvîdi ilan ve Kendisi'ne kulluğu tesis etmek için peygamberler göndermiş, kitaplar indirmiştir. (Allah'ın gönderdiği) bütün bu din ve davetlerin ittifak ettiği ortak temelleri vardır. Amelî hükümlerin ayrıntılarında ise, dinler birbirlerinden farklılaşır. Bir zamanda doğru olan diğer bir zaman doğru olmayabilir, bir toplumun tabiatı da diğerine uymayabilir. Bundan dolayı Allah şöyle buyurmuştur: “لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا”/ *her biriniz için bir şeriat ve yol belirledik*” (Mâide 5/48).

Sonra Allah'ın irâdesi, önceki semâvî kitapların belirli insanlara ve zamanlara özel olmasını dileyince bu kitapları koruma sorumluluğunu da erbâbına yüklemiştir. Nitekim bu hususta şöyle buyurmuştur: “*Âlimler ve râstâiyyûn* / *alâhibâr* بِمَا اسْتُخْفِطُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ”/ *onunla hüküm verirlerdi*). *Hepsi de kitabın şâhitleri idiler*” (Mâide 5/44). O nedenle Tevrat ve İncil dışındaki kitaplar unutulmuş ve bize ulaş(a)mamıştır. Bu iki kitap da tahrîf ve değiştirmeden

kurtul(a)mamıştır. Kur'ân'a gelince, Allah onun için ebedîliği takdir etti. Kur'ân aynı zamanda o kitaplar üzerine düzenleyici, hâkim ve şahid olarak geldi. Müslümanların Ehl-i Kitap ile karışmaları, komşuluk etmeleri ve onlardan birçoğunun İslâm'a girmesi, onların haberlerinin çoğunun Müslümanlara aktarılmasında etkili oldu. Bu da ulemânın (haberlerin daha çok yahûdîlerden gelmesini nazara alarak) çoğunluk ilkesinden hareketle "isrâiliyyât" adını verdikleri şeydir. Ancak bu haberler, Ehl-i Kitap'ın iki kesimini, yahûdîleri ve hristiyanları aynı düzeyde kapsamaktadır.

Belki bu tür (isrâiliyyât) haberleri nakletmenin gerekçelerinden biri de, Kur'ân'ın kıssalar ile olayları öğüt ve ibret amacıyla kısaca anlatıp ayrıntı ve detaya girmemiş olmasıdır. Oysa (insanların) nefisler(i); olayların ayrıntıları, özet geçilmiş kıssaların detaylarını, yaratılışın ve varoluşun başlangıcını vb. bilmek ister. Buna isrâiloğullarından rivâyet(ler)de bulunmada bir sakınca olmadığına dair nebevî izin de ilave edilebilir: "*Benden bir âyet de olsa başkalarına ulaştırın. İsrailoğullarından da nakil yapabilirsiniz, sakınca yoktur. (Ancak) Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine (şimdiden) hazırlansın*".³

Bir kısım Sahabe (ra), cevaz dairesinin ve "*Ehl-i Kitabı ne tasdik edin ne de yalanlayın (sadece)'...إِنزِلْ إِلَيْنَا.../...Biz Allah'a ve bize indirilene iman ettik...' deyin*"⁴ şeklindeki nebevî iznin dışına çıkmadan, kıssayı ve Kur'ân'da özet olarak anlatılan(lar)ı açıklayıcı gördükleri kadarını sorardı.

Ancak insanlar daha sonra bu tür haberleri rivâyet etmeyi daha da ilerlettiler ve böylece Kitap Ehlî'nin birçok bâtil bilgi ve hurâfesi, Müslümanların arasına girdi. Hatta bir kısım müteahhirûn (ulemâ), bu bilgileri Kur'ân naslarını açıklamak için (gerekli) bir husus saydı ve tefsîr kitapları bunlarla doldu. (Hâlbu ki) Bunlar, Allah'ı teşbîh ve O'nu celâl ve kemâl sıfatlarına uygun olmayan bir şekilde niteleme içeren, nebî ve rasûllerin ismet sıfatı ile tezat, Müslümanların akâidi için de tehlike arz eden hususlardı. Bunlar İslâm'ın aslını tahrîf etmek ve onu akılların tahkîr edeceği saçmalık ve sapkınlıklarla dolu bir hurâfe dini şeklinde göstermek için sokuşturulmuş bilgilerdi.

³ Hadis daha önce geçmiştir (Buhârî, *es-Sahih*, Ehâdîsü'l-Enbiyâ 4361 (666)).

⁴ Buhârî, *es-Sahih*, Tevhîd 7542 (1440).

İnsaflı hiçbir bir araştırmacı, isrâiliyyâtın çoğunun, Ehl-i Kitab'tan Müslüman olmuş kimseler ve onların iyi niyetle naklettikleri (bilgiler) yoluyla İslâm'a girdiğini inkâr etmeyecektir. Yine isrâiliyyâtın ilim kitaplarına ve avam Müslümanların düşüncelerine kötü tesîri inkâr edilemez. Ancak burada iki önemli hususu nazar-ı itibâra almamız gerekir.

Birincisi, (Râvîler) İsrâîloğulların'dan naklettikleri haberleri Hz. Peygamber'e isnad etmediler ve böylece hiçbir Müslüman onları yalanla(ya)madı. Onlar bu tür bilgileri sadece isrâiliyyât olarak görüyor ve tasdik etmeden anlatıyorlardı. Dolayısıyla onların durumu Sahabe'nin (ra) durumu gibiydi ki, Sahabe şeriatımıza uygun olanı kabul, aykırı olanı da reddediyor, (şeriata) ne uygun ne de aykırı olanlar konusunda ise durup bu bilgiyi Allah'a havale ediyorlardı.

İkincisi, onlara nispet edilen her rivâyet sahih olmayıp, uydurmacılar Ehl-i Kitab'ın kitapları hakkındaki geniş ilmî şöhretlerini kullanarak, pek çok şeyi de onlar üzerinden uydurmuş, yalanı sürdürmek ve yaymak için de bunu gizli yapmışlardı. Daha sonra bazı kıssacı, tarihçi ve edebiyatçılar bunları naklettiler; bir takım müfessirler de kendisine isnad edilen kimseye nispet edilmesinin doğruluğunu araştırmaksızın, bu rivâyetlerin gerçek olduğuna kâil oldular.⁵

İsrâiliyyâtın Tanımı ve Hükümü

Müfessirlerin terminolojisinde *isrâiliyyât* şudur: "Temelde Yahûdî, Hristiyan vd. bir kaynağa dayanan kadîm hikâyelerden tefsîr ve hadise giren her şeydir".⁶

Geçmişten beri İsrâîloğulları'nın haberleri üç çeşit olarak açıklanır:

Birincisi, delil getirip de doğru olduğunu bilmek elimizde olankısımdır ki bunlar doğrudur.

İkincisi, elimizde olan ve onu reddedecek argümanlarla yanlış olduğunu bildiğimiz kısımdır ki bunu kabul veya red hükmünü verebilmek şeriatın kendisidir. Şeriata uygunsa kabul edilir, aykırıysa kabul edilmez.

Üçüncüsü, ne o (kabul) yön(ün)den ne de bu (red) yön(ün)den bir şey söylenemeyip hakkında susulan (meskûtun anı) kısımdır ki bunlara ne inanırız ne de bunları yalanlarız.⁷

⁵ Bkz., Rabî', *el-İsrâiliyyât fi Tefsîri't-Taberî.*, ss. 47-48.

⁶ Halvânî, *el-İsrâiliyyât fi Kıssati İsa (as)*, s. 9.

Bu (son) kısmın anlatılması câizdir. Selef'in tefsîr vd. (ilimler)deki uygulaması bu şekilde olup çok fazla müracaat etmek veya anlattıklarını tasdik etmek dışında (isrâiliyyâtın) bu türüne Selef arasında herhangi bir itiraz vâki olmamıştır. Ancak bu kısmın dînî herhangi bir hususa dönük faydası olmadığı da mülâhaza edilmiştir.

Önde gelen İslâm âlimi İbn Teymiye (728/1328) şöyle söyler: “ Eğer bildiğimize uygun olduğunu görürsek, (bu tür isrâiliyyât) dinlenilir ve rivâyet edilir. Çünkü o tanınan, desteklenen ve doğruluğu bilinen (bir bilgi)dir. Bir hükmü tek başına ispat etmek, ittifakla câiz değildir. Bizden öncekilerin şeriati, sadece bize nakletmek için değil kendileri için de konulmuş bir hüküm olmak kaydıyla ancak bizim için de bir şeriattır. Birçok bid'atçı ve kıssacı ile bazı tefsîr ve kelim âlimlerinin yanıldığı husus, budur”⁸.

Bu haberler, bazen Sahabe'den menkûl olur, böyle olunca kişi bunlara güvenir; (Bunlar) bazen de Tâbiûn'dan nakledilir.

(Bu noktada) Selef'in isrâiliyyâtı rivâyet etmesinin, (bu tür bilgilerde anlatılan) ayrıntıları kabul ettikleri anlamına gelmeyeceğine, onların amacının Kur'ân'daki bir mücmel (anlatım)ı açıklamak olduğuna dikkat çekmek iyi olacaktır. Bu mücmel durum, kıssada (muhatapların) imanları için lazım olmayan ve naklinde sahih bir senete -ki bu cidden zordur- muhtaç olan bu ayrıntılara yer verilmeksizin (özet olarak) anlatılanlardır.

İsrâiliyyât ile İlgili Bazı Hususlar

Selef'ten gelen isrâiliyyâtı araştıranlar, şunları bulacaktır:

a) Bunlar, üzerine ilmî hükümler bina edilemeyecek olan haberlerdir.

b) Selef'in İsrâiloğulları rivâyetlerinden alınmış şer'î bir hükmeye itimat ettikleri görülmemiştir.

c) Bunların doğruluğuna inanmak gerekmiyip bunlar sadece haberdir.

d) Bu konuda Sahabe'den (gelen rivâyet) tespit edilmemiştir, (rivâyetler) ancak onların dışındakilerdendir.

e) Bir kısım isrâiliyyât hakkındaki yorum şudur ki, bunlar aklın kabul etmeyeceği göreceli bir iştir; sen onu akla aykırı görürsün başkası da akla uygun görür.

⁷ Bkz., İbn Teymiye, *Kütüb ve Rasâil ve Fetâvâ*, XIII/366; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/5.

⁸ İbn Teymiye, *Kütüb ve Rasâil*, XIX/6-7.

f) (Böyle) isrâiliyyât haberlerine çok fazla yer verenler, (bu bilgilerin) tefsîrle ilgili yanını açıklamaz, bilakis tefsîr bunlarsız daha açık (ve anlaşılır)dır. Bazen (tefsîr sadece) cümleden anlaşılır ve isrâiliyyât (burada) bir ilave (ve) kayıt ifade etmez.

g) Bu (tür) İsrâiliyyât, re'y ile tefsîr kabilindedir.

Buna rağmen isrâiliyyâtın, müfessirin kelimullâhın manasını açıklamak için yararlandığı bir kaynak olması, bu kaynak aracılığıyla tefsîr ettiği herşeyi kabul edeceği anlamına gelmez. Bu tür isrâiliyyât, dil(bilim) ile tefsîr gibidir ve müfessirin dilbilim ile her tefsîr ettiği doğru değildir. Bu noktada, durum budur.⁹

Biz, hadsiz hudutsuz eleştirenlerin ya da savunuların arkasından gitmiyoruz. Bilmeliyiz ki rivâyet edilen bir kısım isrâiliyyât bazı akâid konularına aykırıdır, (ancak) bunun günahı Kitab Ehli olup İslâm'ı kabul etmiş kimselere yüklenemez. Çünkü onlar kitaplarında olanı naklediyorlar ve fakat onunla Kur'ân'ı tefsîr etmiyorlardı. Ancak (bu ilk nesilden) sonra gelenler, isrâiliyyât bilgileriyle Kur'ân'ı açıklamaya çalıştılar ve alabildiğine uzak olan şeyleri birbiriyle irtibatlandırdılar ve kurguladıkları hurâfe dolu kıssaları da bunlara ekleyip çoğaltarak ve halka yayarak, o âlimlere isnad ettiler.

Bunun günahı, belki de bu isrâiliyyâtı Kur'ân ile irtibatlandırıp Kur'ân'ı onun ışığında açıklayanlar ve efsaneler türetip bunları yalan ve iftira ile o âlimlere isnad edenlerindir.¹⁰

(Şimdi) bu çalışmada sıra, isrâiliyyât rivâyetlerinden, üzerinde durup hakkında müfessirlerin görüşlerini öğreneceğimiz örneğin incelemesine gelmiştir.

1. Hz. Musa ile Hızır (as) Kıssası

Musa ile Hızır kıssası, (tek) bir sûrede gelmiştir ki, bu da Kehf Sûresi'dir. Hakk Teâlâ sûrede (kıssayı) şöyle anlatmaktadır:

"60. Hani Musa, genç(yardımcısın)a 'Durup dinlenmeyeceğim, tâ ki iki denizin birleştiği yere varacağım, varamazsam senelerce yürüyeceğim' demişti. 61. İki denizin birleştiği o yere vardıklarında, balıklarını unuttular ve balık hemen sıyrılıp denizde bir yol tuttu. 62. (Buluşma yerini farkına varmaksızın) geçip gidince Musa genç (yardımcısın)a 'Artık kahvaltımızı getir, gerçekten bu seyahatimizde çok yorgun düştük' dedi. 63. (Genç) 'Gördün mü?' dedi, 'O

⁹ Tayyâr, *Makâlât fi Ulûmi'l-Kur'ân ve Usûli't-Tefsîr*, ss. 191-194.

¹⁰ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/188.

kayanın yanında mola verdiğimizde, ben balığı unutmuşum! Onu sana söylememi unutturan şeytandan başkası değildir. Balık, şaşılacak bir şekilde canlandı ve denizde yolunu tutup gitti'.64. (Musa) 'İşte arayıp durduğumuz şey buydu!' dedi. Derhal (kendi geldikleri yoldan) izlerini takip ederek geri dön(üp kayanın yanına var)dılar. 65. Orada kullarımızdan bir salih kulumuzu buldular ki, Biz ona tarafımızdan ihlanda bulunmuş, nezdimizden (rabbanî) bir ilim öğretmiştik. Musa, 'Sana öğretilen bu ilimden bana da bir şeyler öğretmen için sana tâbi olabilir miyim?' dedi. 67. (O sâlih kul) 'Sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsin' dedi. 68. 'Tecrübe etmediğin şeylere nasıl sabredebilirsin ki?!' (şeklinde devam etti) 69.(Musa) 'İnşaallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiç bir emrine karşı çıkmayacağım' dedi. 70. (Sâlih kul) 'O halde bana tâbi olduysan, ben sana ondan bahsetmedikçe, bana hiçbir şey sormayacaksın' dedi. 71. Bunun üzerine yola koyuldular. Nihayet bir gemiye bindiler ve (sâlih kul) gemi(nin bir kısmın)i deldi. (Musa duramayıp) 'Yolcularını boğmak için mi deldin gemiyi?! Gerçekten çok tehlikeli bir iş yaptın!' 72. (Hızır) 'Sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsin dememiş miydin?!' dedi. 73. (Musa), 'Unut(arak söyle)diğim (bu söz)den dolayı lütfen beni azarlama ve bana bir güçlük çıkarma!' 74. Yine yola koyuldular. Nihayet bir oğlan çocuğuna rastladılar ve Hızır onu öldürüverdi. (Musa) Masum bir canı, (kıssas olarak) bir can karşılığında olmaksızın mı öldürdün?! Doğrusu çok fena bir iş yaptın!' diye atıldı. 75. (Hızır) 'Sana benimle beraber bulunmaya sabredemezsin dememiş miydin?!' dedi. 76. (Musa, 'Afedersin!) Eğer bundan sonra sana herhangi bir şey soracak olursam, benimle hiç arkadaşlık etme! Bundan böyle benim tarafımdan mazûr görüleceksin' diye cevap verdi. 77. Yola devam ettiler. Nihayet bir şehre varıp o şehir halkından yiyecek istediler, ama ahali bunları misafir etmeyi kabul etmedi. (Bu sırada Hızır) Orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördü ve onu düzeltiverdi. (Musa) 'İsteseydin buna karşı iyi bir ücret alabilirdin!' dedi. 78. (Hızır) 'Eee! Artık bu, seninle benim ayrılmamız(demek)tir. Şimdi sana sabredemediğin bu meselelerin te'vîlini yapacağım' dedi. 79. 'İlk olarak, o gemi, denizde çalışan bazı fakirlerindi ve ben onu kasden biraz zedeledim. Zira öte yanında, sağlam olan bütün gemileri gaspeden (zâlim) bir kral vardı' dedi. 80. 'Oğlan çocuğuna gelince, onun ebeveyni mümin (insanlar) idiler. Çocuğun (ileride) onları azgınlığa ve küfre zorlamasından korktuk. 81. Ve Rablerinin, kendilerine, onun yerine daha temiz ve merhametli bir çocuk vermesini arzu ettik. 82. Gelelim duvara. O duvar şehirdeki iki yetim çocuğa aitti, altında onlara ait bir hazîne vardı, babaları da, Salih (bir insan)dı. Rabbin Kendisi'nden bir rahmet olarak onların reşîd olacakları yaşa gelip hazînelerini (o zaman) çıkarmalarını diledi.

(Sonuç olarak, bütün) Bunların hiçbirini kendi kafamdan yapmış değilim. İşte sabredemediğin bu meselelerin te'vîli budur' dedi''(Kehf 18/60-82).

Tefsîrlerde ve Musa ile Hızır kıssasını içeren kitaplarda çeşitli isrâiliyyât rivâyetleri bulunmaktadır. 'Hızır ile karşılaşan Musa, İsrâîloğulları'nın (Hz.) Musa'sı değil başka bir Musa'dır' rivâyeti, buna örnektir. Nitekim Buhârî'nin (256/870) *Sahih*'inde Saîd b. Cübeyr'den (94/713 ?) gelen şöyle bir rivâyet vardır: "İbn Abbas'a (68/687-88) dedim ki, 'Nevfe'l-Bekâlî¹¹ Musa'nın İsrâîloğulları'nın Musa'sı olmadığını iddia ediyor'"¹². Muhtemelen Nevfe'l-Bekâlî, asılları yahûdîce [İbrânîce] de olsa Yahûdiler'in "Tevrat"ve "Ahd-i Kadîm [Atîk]" olarak tabir edilen kitaplarında Musa ile Hızır kıssası yazılı olmadığı için böyle söylüyor.¹³

Hızır hakkında da rivâyetler vardır. Meydana gelen ve Hızır ile Musa'nın başından geçen diğer hâdiselerle ilgili rivâyetlerin geneline baktığımızda, bunların isrâiliyyâttan olduğunu görürüz.

Kıssanın özetini açıklamak için Rasûlullah'ın şu hadisi üzerinde durmamız yeterlidir. Übey b. Kâ'b'ten (33/654 ?) naklen Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Musa, İsrâîloğulları'na hitap etmek üzere doğruldu ve insanların en bilgininin kim olduğunu sordu ve (kendisi) cevapladı: 'En bilgin kimse, benim'. Allah ona ilim vermediği için onu azarladı ve 'iki denizin birleştiği yerde bulunan kullarımdan biri, senden daha bilgilidir' diye vahyetti. Musa 'Yâ Rabbi onu nasıl tanırım' diye sordu. Cevâben 'sepete bir balık koy, balığı kaybettiğin yerde onu bulacaksın' denildi. Musa, yanında bir sepet içinde balığı taşıyan genç Yûşa' b. Nûn ile yola çıktı. Sonunda bir kayanın yanına vardılar ve başlarını koyup uyudular. Balık sepette çıktı ' فَأَخَذَ سَيْبَهُ فِي الْبَحْرِ /balık sıyrılıp denizde bir yol tutuverdi. Musa ve genc yardımcısı mahmûrlardı, günün ve gecenin kalan kısmında yürüdüler. Sabah olunca Musa genç yol arkadaşına, 'آتَيْنَا عَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا' /artık kahvaltımızı getir' dedi. Musa, emrettiği yeri aşana kadar bir işaret bulamamıştı. Genç ona ' أَرَأَيْتَ إِذْ رَأَيْتَ الْحَوْتَ إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحَوْتَ /gördün mü?' dedi, 'o kayanın yanında mola verdiğimizde, ben balığı unutmuşum'! Musa, 'مَا كُنَّا نَنْعِقُ فَارْتَدَّ عَلَيَّ آثَارُهَا فَصَصْنَا' /işte

¹¹ Nevfe'l-Bekâlî, İbn Fudâle'dir. İbn Düreyd vd. bazıları aynı şeyi söylemişlerdir. O, Kâ'bu'l-Ahbâr'ın kızının oğludur (torunudur), kardeşinin oğlu (yeğeni) olduğu da söylenmiştir; birincisi daha meşhurdur. İbn Ebî Hâtim vd. bazılarına göre Bekkâl Oğulları'nın Hamîr Kolu'na mensuptur. Hemedan'lı olduğu da söylenmiştir. Âlim, hekîm, kâdî ve Dimeşk ehlinin imamıydı. Bkz., Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim*, XV/137-138; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-Feyyâh*, II/593.

¹² Buhârî, *es-Sahih*, Tefsîr 4725 (909).

¹³ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, I/278; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I/102.

aradığımız buydu!’ dedi ve derhal kendi izlerini takip ederek gerisin geri döndüler’. Kayanın yanına vardıklarında, orada elbisesine sarılmış -ya da sarılmakta olan- bir adam buldular. Musa selam verdi, Hızır ‘ben senin toprağındaiken selam öyle mi?’ diye cevap verdi. Musa ‘ben Musayım’ dedi. Hızır ‘İsrâîloğulları’nın Musa’sı mı diye sordu’. ‘Evet’ dedi Musa ve ekledi: ‘سَجْدِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا / sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsin’ dedi ve devam etti: ‘Ey Musa ben Allah’ın bana öğretip de senin bilmediğin bir ilme sahibim, sen de Allah’ın sana öğrettiği ve fakat benim bilmediğim bir ilme sahiptin’. Musa ‘سَجْدِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا / inşaallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiç bir emrine karşı çıkmayacağım’ dedi ve böylece (Hızır ile Musa) deniz kenarından yürüyerek yola koyuldular. Gemileri yoktu. Bir gemi geldi ve onları götürebileceklerini söylediler. Hızır onları tanıdı ve adamlar ücretsiz olarak onları gemiye aldılar. (Derken) Bir serçe geldi ve geminin direğine kondu. Gagasıyla denize bir iki sorti yaptı. Hızır, ‘Ey Musa, Allah’ın ilmi yanında benim ve senin ilminin azlığı, bu serçenin gagasıyla denizden aldığı kadardır’ dedi ve geminin tahtalarından birini sökmeye başladı. Musa hemen ‘adamlar bizi ücretsiz taşıyorlar ve sen gemilerine kastedip parçalamaya ve personeli boğmaya çalışıyorsun!’ diye müdahale etti. Hızır, ‘قَالَ لَا تُؤَاجِدُنِي بِمَا / sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsiniz dememiş miydiniz?!’ dedi. Musa, ‘unut(arak söyle)diğim (bu söz)den dolayı lütfen beni azarlama!’ diye cevap verdi. Bu, Musa’nın ilk unutmaması idi. Yola devam ettiler. Derken (diğer) çocuklarla oynan bir çocuk gördüler. Hızır çocuğun kafasından tutup eliyle kafasını kopardı. Musa, ‘أَقْتَلْتُ نَفْسًا زَكِيَّةً بَعِيرٍ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتُ شَيْئًا كُفْرًا. قَالَ أَمْ أَقُلُّ لَكَ إِنَّكَ لَنْ / masum bir canı, (kısas olarak) bir can karşılığında olmaksızın mı öldürdün?! Doğrusu çok fena bir iş yaptın!’ diye atıldı. Hızır, ‘sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsin dememiş miydiniz?!’ dedi. İbn Uyeyne, ‘bu (ikincisi), daha tekitli bir söyleyiştir’ dedi. ‘فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَا أَهْلُهَا فَأَتَوْا أَنْ / Yola devam ettiler. Nihayet bir şehre varıp o şehir halkından yiyecek istediler, ama ahali bunları misafir etmek istemedi. Hızır orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördü ve onu düzeltiverdi. Musa, ‘فَاللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِمَا / isteseydin buna karşı iyi bir ücret alabilirdin’ dedi. Hz. Peygamber, ‘Allah Musa’ya rahmet eylesin, isterdik ki sabretseydi de ikisinin serüvenini bize anlatsaydı’ buyurdu”.¹⁴

1.1. Kehf 18/61. Âyet: “فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا”

¹⁴ Buhârî, es-Sahih, Tefsîr 4725 (909).

“فَلَمَّا بَلَغَا نَجْمًا مَّجْمَعًا بَيْنَهُمَا نِسْبًا حَوْتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا”*İki denizin birleştiği o yere vardıklarında, balıklarını unuttular ve balık sıyrılıp denizde bir yol tutuverdi”* (Kehf 18/61).

İbn Abbas, balığın denize temas ettiğinde, denizin kupkuru hatta kaya haline geldiğini,¹⁵ Katâde (117/735) Allah’ın balığa rûhunu geri verdiğini,¹⁶ balığın kalkıp denize girdiğini,¹⁷ sonra yolunu bulup gittiğini¹⁸ ve ardından donmuş bir su ve kuru bir yoldan başka yol-iz kalmadığını söyler.¹⁹

Kelbî (146/763), Yûşa’ b. Nûn’un hayat gözesinden abdest aldığı,²⁰ sepetteki ölmüş balığı ıslattığını²¹ ve balığın bu su ile canlandığını, sıçrayıp kuyruğu ile vurmaya başladığını ve kuyruğunu suya vurduğunda suyun kupkuru hale geldiğini söyler.²²

Rivâyetlerin Çürütülmesi

Biliyoruz ki Musa hakkında gelen rivâyetlerden (yukarıda) geçenler, isrâiliyyât kıssalarından olup bunlar aşağıdaki şekilde çürütülebilir:

a) Rivâyet, sahih bir nakille gelmemiş olup “balığın denize temas ettiğinde, denizin kupkuru hatta kaya haline gelmesi” aklın tasdik edemeyeceği bir durumdur.

b) Rivâyetlerden birinin Kelbî’den gelmesi ki o, yalancı ve isrâiliyyât kıssalarını rivâyet etmek ve bunu Tevrat metinlerini naklederek yapmakla meşhur bir kimsedir.

Manayı açıklamak için, Allah’ın buyurduğu gibi, ‘balık sıyrılıp denizde yolunu tuttu’ demek doğru olabilir. (Âyetteki) *serap/kayıp*

¹⁵ Bkz., Begavî, *Meâlimü’l-Tenzîl*, III/171; Hâzin, *Lübâbü’l-Te’vîl*, IV/222; Ebu’s-Suûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, III/391.

¹⁶ Ebü’l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî, sika, güvenilir olup kör bir adamın oğludur; *dördüncü tabakanın başıdır* (İbn Hacer’e göre, dördüncü tabaka rivâyetlerinin çoğu, Tabîûn’dan olup Tabîûn’un orta yaşlılarından sonra gelenlerin tabakasıdır. Çev. notu). 117/735’de vefat etmiştir, 56 sene yaşamıştır. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’l-Tehzîh*, I/453.

¹⁷ سرب , gitmek demektir. Bkz., İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I/462.

¹⁸ سلك , girmek demektir. Bkz., Zeyyât, vd., *el-Mu’cemü’l-Vasît*, I/445.

¹⁹ Bkz., Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, VI/181.

²⁰ Muhammed b. es-Sâib b. Beşîr el-Kelbî, neseb ve tefsîr âlimidir, yalancılıkla ithâm edilmiş ve râfîzî olmakla suçlanmıştır. *Altıncı tabakadandır* (Etbeu’t-Tâbîn’in ileri gelenlerinin tabakasıdır. Çev. notu). 146/763’da vefat etmiştir. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’l-Tehzîh*, I/479; Isbahânî, *ed-Duafâ’*, I/138.

²¹ المِكْتَل , içerisinde hurma vs. taşınan sepettir. Bkz., Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, X/79; İbnü’l-Cevzî, *Garîbü’l-Hadis*, II/368.

²² Bkz., Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, VI/181; Begavî, *Tefsîru’l-Begavî*, III/171; Hâzin, *Lübâbü’l-Te’vîl*, IV/222; Ebu’s-Suûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, III/391.

gitme'nin yerin yarılması,²³ suyun donması veya taşla dönüşmesi²⁴ mümkündür.

Rivâyetlerin Hükümü

Anlatılanlar, rivâyetin doğruluğunu ve sıhhatini -Allâhu a'lem-azaltmaktadır, o halde bu rivâyetleri nakletmek câiz olmasa gerektir.

1.2. Kehf 18/62. Âyet:“فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا”

“(Buluşma yerini farkına varmaksızın) geçip gidince Musa genç (yardımcısın)a ‘artık kahvaltımızı getir, gerçekten bu seyahatimizde çok yorgun düştük’ dedi.” (Kehf 18/62).

İlk Rivâyet

Kâbu'l-Ahbâr'dan (32/652-53):²⁵ (Âyetteki) Musa'dan maksat Hz. Yûsuf b. Ya'kûb oğullarından Musa b. Mîşâ'dır, Musa b. İmrân'dan önce peygamberlikle görevlendirilmiştir.²⁶

Rivâyetin Çürütülmesi

a) (Buradaki) Musa'nın Musa b. Mîşâ olduğu görüşü, senet ve tarihen *sâkit* ve *mercûh*'tur. Zira âlimlerin büyük çoğunluğuna göre bu âyette zikredilen Musa, açık mucizeler gösteren ve Tevrat'ı getiren Musa b. İmrân'dır.²⁷ Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbas'a söylediği ve zikredeceğimiz şu husus, bunu teyit eder: “Nevfen İbn İmraatü Kâ'b, Hızır'ın Musa b. İmrân'ın değil Hz. Yûsuf b. Ya'kûb oğullarından Musa b. Mîşâ'nın arkadaşı olduğunu iddia ediyor” deyince İbn Abbâs “yalan söylüyor Allah düşmanı!” diye cevapladı.²⁸ İbn Abbas, gösterdiği sert

²³ انجاب , yarılmak veya delinmek demektir. Bkz., İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/285; İbn İyâz, *Meşâriku'l-Envâr*, I/163.

²⁴ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân.*, XV/274.

²⁵ Kâ'bü'l-Ahbâr, Kâ'b b. Mâtî' el-Hımyerî, ilim ehlinde olup Ehl-i Kitap'ın önde gelen âlimlerindendir. Hz. Ebû Bekr (13/634) zamanında Müslüman olmuş, Emîru'l-Mü'minîn Hz. Ömer (23/643) döneminde de Yemen'e taşınmıştır. Sahabe ve sonrakiler ondan (bilgiler) almıştır. Hz. Osman'ın (35/655) hilâfeti zamanında vefat etmiştir (32/652-53). Bir grup tâbiûn ondan *mürsel* olarak nakilde bulunmuştur. Buhârî'nin *Sahih*'in de vd. bazı kaynaklarda ondan gelen rivâyetler bulunmaktadır. Bkz., Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I/52; Ensârî, *Hulâsatü Tezhibi Tezhibi'l-Kemâl*, I/321.

²⁶ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/169; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II/353; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II/685; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/164, nesebi İbn İshâk'a dayanır. İzz b. Abdüsselam da tefsîrinde aynı bilgiyi verir. Bkz., İzz b. Abdüsselam, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II/254.

²⁷ Bkz., İzz b. Abdüsselam, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III/169; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II/685; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI/122.

²⁸ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/169; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II/685; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI/122.

tepki nedeniyle ancak, böyle söyledi. Zira (onun böyle söylemesi) Hızır'ın Musa b. İmrân'ın arkadaşı olduğu yönünde Rasûlullah'tan sâbit olan sözüne aykırı olması dolayısıyla. İbn Abbâs onun böyle söylemesine kızmış ve onu yalanlamasının şiddetini göstermek için atıp tutulan ve fakat gerçek mana kastedilmeyen gazap anında "yalan söylüyor Allah düşmanı!" demişti.²⁹

b) Allah, kitabında Musa'yı sadece Tevrat sahibini kastederek zikretmiştir. (Ona) Bu ismin verilmesi, sadece onun için kullanılmasını gerektirir. Maksat Musa adı verilen bir başka kişi olsaydı, bu kişinin ayırıcı ve şüpheli giderici bir niteliği ile tanıtılması gerekirdi.³⁰

c) Ehl-i Kitap, peygamberin bir başkasından ilim almasını inkâr ettikleri için bunu (Musa'nın Hz. Musa olduğunu) inkâr etmişlerdir. Buna 'peygamberin ilim almasının gerekli olduğu ve bir peygamberin (diğer) bir peygamberden ilim almasında herhangi bir kusur olmadığı' şeklinde cevap verilebilir.³¹

Onun Musa b. İmrân değil de Musa b. Mîşâ olduğunu söyleyenler, Allah'ın ona Tevrat'ı indirip onunla aracısız konuştuğundan ve ona benzerleri büyük peygamberlerin (as) çoğunda toplanmamış olan açık ve büyük mucizeleri verip de bütün bunlardan sonra Hz. Musa'nın öğrenmek ve istifade etmek için (başka birine) gönderilmesinin uzak olduğu delilini ileri sürmüşlerdir.

Bunun cevabı şudur: Hz. Musa'nın ilimlerin çoğunda âmil ve kâmil bir âlim olması uzak değildir; (az da olsa) bazı konularda bilgisi olmayabilir ve bu bilgileri öğreneceği kendisi dışında birine ihtiyaç duyabilir. Bu da alışılmış bir durumdur.³²

Bazı muhakkik âlimler, Ehl-i Kitap'ın bu durumu reddetmelerinin sadece bundan dolayı olmadığını, ilaveten (olayın) Hz. Musa'nın Mısır'dan çıktıktan ve kavmi mukaddes topraklara girmeyi reddedip de Allah 40 sene oraya girmelerini haram kıldıktan ve haklarında Hz. Musa'nın öldüğü Tih'teki fetrette hüküm verildikten sonra gerçekleştiği düşüncelerinden dolayı olduğunu söylerler. Kavmi oradan ancak Hz. Musa'nın vefatından sonra çıkabildi. (Hızır ile görüşmesini anlatan) Bu kıssa ise Musa'nın Tih'ten çıkmış olmasını gerektirir. Çünkü icma ile Musa (Tih'ten sonra) Mısır'da bulunmadı.

²⁹ Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *ez-Zehru'n-Nadr*, I/23-24.

³⁰ Bkz., Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI/122; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl.*, IV/219.

³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, I/219.

³² Bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI/444; Dîmeşkî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, XII/521.

Yine kıssa onun günlerce ortalarda gözükmemesini gerektirir. Eğer böyle bir şey olmuş olsaydı, onun yanında bulunan isrâîloğullarının çoğu bunu bilirdi. Ve eğer bilinseydi, kıssanın rivâyetlerindeki iddiaların mebzûl miktarda bulunduğu garip içeriği nedeniyle nakledilirdi; olmadığına göre nakledilmedi.³³

Rivâyetin Hükümü

Bu rivâyet, Hızır ile buluşan kimsenin Hz. Musa olduğuna dair sahih habere aykırı olduğundan dolayı; onun uydurma, bâtil ve İslâm'a bir sokuşturma olduğunu açıklamadan bu rivâyeti nakletmek câiz değildir.

İkinci Rivâyet

Hasen b. Ammâre (153/770) ve İkrime'den (105/723): İbn Abbas'a "Hz. Musa'nın yanında bulunduğu halde, herhangi bir hadiste Musa'nın genç yardımcısından söz edildiğini duymadık" denilince, İbn Abbas gençten bahsedilen hadise dair şöyle söyledi: "Genç sudan içti ve ölümsüz oldu, âlim zât (Hızır) onu alıp gemiye alıstırdı ve sonra denize gönderdi. Gemi onu kıyâmete kadar taşıyacak. İşte böyle (gencin) sudan içmesi uygun değildi ama içti".³⁴

Rivâyetin Çürütülmesi

İbn Kesîr (774/1372), "bu, isnadı zayıf bir haberdir, el-Hasen³⁵ 'metrûk', babası da 'marûf değildir' demiştir".³⁶ Ayrıca şeriat naslarına aykırı unsurlar barındırmaktadır. Şu âyetin genel ifadesine göre, ölümsüzlük hiç kimse için vâki değildir, ne Musa'nın genci ne de başkası için: "وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مَّتَّ فُهِمُ الْخَالِدُونَ / Senden önce hiçbir beşere (dünyada), ebedî hayat vermedik" (Enbiyâ 21/34).

Aynı şekilde bu durum Abdullah b. Ömer'den (73/692) gelen Hz. (Muhammed) Mustafa haberi ile çürütülmüştür. İbn Ömer şöyle

³³ Bkz., Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/685; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/310.

³⁴ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, XV/281; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, V/431.

³⁵ el-Hasen b. Ammâre el-Becelî, hadiste zayıf olup onu bu konuda zayıf gören İbn Uyeyne'dir. Şu'be, "yalancıdır ve uydurduğu hadisleri nakleder" der. Yahyâ, "yalan söyler", Ahmed er-Râzî, vd., "metrûk", değerlendirmesini yaparlar. İbn Hibbân, zayıf kimselerden duyduklarına dayanarak ve sonra zayıf râvîleri isnaddan düşürüp doğrudan sika râvîlerden müdelles (bizzat onlardan almış gibi) nakilde bulunmak sûretiyle; sikâ râvîler hakkında aldatıcı beyanlarda bulunduğunu söyler. Ebû Cafer'in hilâfeti zamanında (754-775/1353-1373), 153/770 yılında ölmüştür.

³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/101.

anlatır: “*Rasûlullah ömrünün sonunda bir akşam bize akşam namazı kaldırmıştı. Selâm verince ayağa kalkıp ‘bir düşünün bu geceniz, süresi içerisinde yeryüzünde hiç kimsenin kalmadığı yüz senelik bir zaman diliminin başıdır’ buyurdu. Bununla o asrın sona erdiğini*³⁷ *kastediyordu*”.³⁸

Rivâyetin Hükmi

Şer’î nassa aykırı olmasından dolayı; uydurma, bâtil ve İslâm’a bir sokuşturma olduğunu açıklamadan bu rivâyeti nakletmek câiz değildir.

1.3. Kehf 18/65. Âyet:“فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِّنْ عِبْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا”

“فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِّنْ عِبْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا / Orada kullarımızdan bir sâlih kulumuzu buldular ki, Biz ona tarafımızdan lütufta bulunmuş ve nezdimizden (rabbanî) bir ilim öğretmiştik” (Kehf 18/65).

Âyetteki “عَبْدًا/bir kul” ifadesi için çeşitli görüş ve rivâyetler gelmiştir. Bu kimsenin Hızır, el-Yesa’ ve(ya) İdrîs olduğu söylenmiştir. (Şimdi) her bir rivâyeti ele alıp detaylı bir şekilde değerlendireceğiz.

Birinci Rivâyet

“عَبْدًا/bir kul” ifadesinden maksat, Hızır’dır.³⁹

Rivâyetin Hükmi

Bu rivâyet şeriatımıza uygun olup Musa’nın arkadaşının Hızır olduğu Hz. Mustafâ’dan sahih olarak nakledilmiştir.⁴⁰

Hızır Hakkında Gelen Rivâyetler

Âlimler, onun uzun yaşayan kimselerden olduğu konusunda ittifak, kim olduğu hususunda ise ihtilâf etmişlerdir: O *rasul* müdür yoksa *nebî* midir?⁴¹ Görüş ayrılığı, marûf ve makbûl deliller üzerine

³⁷ يَنْخَرِمُ , delinmek, yırtılmak demektir. Bkz., Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim*, XVI/90; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi’l-Hadis*, II/27.

³⁸ Müslim, *es-Sahih*, Fezâilü’s-Sahâbe, 2537 (IV/1965).

³⁹ Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, II/295; Vâhidî, *el-Vecîz*, II/667; Neseî, *Tefsîru’n-Neseî*, III/21, İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III/93; Süyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, I/390.

⁴⁰ Bkz., Tayyâr, *Şerhu Mukaddime fi Usûli’t-Tefsîr li İbn Teymiye*, s. 103.

⁴¹ Bkz., İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi’t-Tenzîl*, II/192; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XI/16; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III/100; Şenkatî, *Edvâü’l-Beyân*, III/322.

Önde gelen âlimlerden biri der ki: Zındıklıktan kurtaran ilk inanç, Hızır’ın peygamber olduğu inancıdır. Çünkü zındıklar (kendilerine göre) *velînin nebîden*

üstün olduğunu göstermek üzere, Hızır'ın nebî dışında bir kişi olmasını ileri sürmektedirler. Cumhûra göre de Hızır, peygamberdir. Bkz., Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XV/298.

Hızır'ın peygamber olduğunu tekit eden Kur'ân ve Sünnet delillerinin bir kaçışöyledir:

Birincisi, Kitap'tandır.

Kehf Süresi'nde anlatılan Hızır ve Musâ (as) kıssasının siyâkı, şu açılardan onun peygamber olduğunu göstermektedir:

1. *رَحْمَةً مِنْ عِبَادِنَا* (66). *قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا* (67) *وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خَيْرًا* (70) /katımızdan bir rahmet" ifadesi hakkında, hepsinin de zayıf olduğuna işâret ederek üç görüş zikretmiş; sonra da "cumhûra göre bu vahiy ve nübüvvtir. Ben de Kur'ân'da birkaç yerde bunu müşâhede ettim. İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'ın, Mansûr da cumhûrun bu görüşte olduğunu belirtmiştir. Âyet ve hadisdelilleri o kadar çoktur ki, neredeyse yakînî bir özellik arz etmektedir".

2. *قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ أَتَيْتَكَ عَلَىٰ أَنْ تَعْلَمَنَ مِنَّا عَلِمْتَ رَبَّنَا* (66) *قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا* (67) *وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خَيْرًا* (70) (Kehf 18/66-70). Hızır, eğer velî olsaydı, Mûsâ ona bu şekilde hitâb etmez, Hızır da Mûsâ'ya böyle cevap vermezdi. Hâlbuki Mûsâ, Hızır'ın arkadaşlığını Allah'ın ondan başkasına vermediği ilme nâil olmak için istemiştir. Hızır, eğer peygamber olmasaydı, ma'sum/günahattan korunmuş olmazdı. Büyük bir peygamber, şerefli bir elçi ve ma'sumiyeti zorunlu olan Mûsâ'nın, ma'sumiyeti zorunlu olmayan bir velî'ye yönelip ondan ilim talep etmesi de yakışık olmazdı.

3. Hızır'ın çocuğu öldürmeye yönelmesi, ancak Allah'tan aldığı vahiyle olabilecek bir iştir. Bu da onun peygamberliğini gösteren ayrı bir delil ve ismetine delâlet eden açık bir kanıttır. Çünkü velînin kendisine indirilen bir vahiy olmadan canlıları öldürmesi câiz değildir. Çünkü velînin zihni günahattan korunmuş değildir ve hata yapması ittifakla mümkün görülmüştür.

4. Hızır, yaptıklarını Mûsâ'ya açıklayıp da işin iç yüzünü izah edince, bu *"Rabbi'nden bir rahmet, bunları kendiliğimden yapmadım/رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا كُنْتُ عَنْ أَمْرِي* (Kehf 18/82); yani 'kendiliğimden yapmadım, bu iş bana emredildi ve vahyedildi' demiştir.

5. Allah, *"...gaybı bilen O'dur ve onu razı olacağı elçi hâriç hiç kimseye açık etmez/عَالِمِ الْغَيْبِ* *عَامٍ الْغَيْبِ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا* (26) *إِلَّا مَنْ أَرَادَ مِنْ رَسُولٍ* (Cin 72/26-27) buyurmuştur. Hızır ve Musâ kıssası, Hızır'ı gabya muttalî' kıldığını göstermektedir. Böylece Hızır, evliyâdan değil(peygamberlerden biri)dir.

Sünnet delilleri ise şunlardır:

1. Hz. Peygamber, "Hızır ile Mûsâ'nın kıssası anlatılınca, Mûsâ'nın sabrı bize de verilseydi!" (Buhârî, *es-Sahih*, "e-Tefsîr", 4727-913) buyurmuştur.

Rasûlullâh'ın Hızır ile Mûsâ arasında meydana gelen olaylara muttalî' olma arzusu, Hızır'ın kendisine vahiy verilen bir kimse olduğunu gösterir. Eğer böyle olmasaydı, kendisine vahiy verilen Rasûlullâh'ın, kendisine vahiy verilmeyen bir kimseden bir şey(ler) ummak şeklindeki bu arzusu da câiz olmazdı. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Hızır ile Mûsâ'nın kıssası anlatılınca, Mûsâ'nın sabrı bize de verilseydi!"* Bu güzel temennî ile Hızır (hâlen) mevcûd olsaydı, O'nun önünde var olur ve O'na şaşılacak şeyleri gösterir ve özellikle Ehl-i Kitap olmak üzere, kâfirleri imana davet ederdi.

2. Hızır'ın çocuğu öldürmesinin tevîli, hadiste geldiği şekildedir: *"Çocuk günden güne kâfir oluyor, anne-babası ise onu vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Keşke çocuk aşırılık ve küfür ile anne-babasına zulmettiğini idrâk etseydi! O nedenle istedik ki Rableri anne-babaya o iki çocuğun yerine daha hayırlı, temiz ve daha merhametli bir çocuk versin"* (Buhârî, *es-Sahih*, Fezâil, 2380-IV/1851). Müsned rivâyetinde şu not eklenmiştir: *"(Daha sonra) anne-baba birlikte olmuş, anne hâmile kalmış ve daha hayırlı, temiz ve merhametli bir çocuk*

bina edilmemiş olan bir ihtilâf olarak, Hızır'ın (hâlen) canlı olduğuna kadar varmıştır. Fakat bu görüş; sözlerindeki remz, rûhî ve maddî hayat arasında *karmainançları* ve bolca bulunan hissî ve keşfî müşâhedelerini bâtinî ilimlerin remzi saymalarından dolayı; itimat edilmesi gerekmeyen bir kısım sûfilerin görüşlerine dayanmaktadır.⁴²

Âlimler Hızır'ın kim olduğu konusunda şu şekilde ihtilâf etmişlerdir:

a) Hızır, zühd hayatı yaşayıp dünyayı terk eden kralların çocuklarındanıdır.⁴³ Süddî'nin (27/744)⁴⁴ şöyle söylediği nakledilmiştir: “O, krallardan birinin oğluydu. Kendisini Allah’a ibadete vermişti. Babası onu evlendirmek isteyince önce reddetti sonra kabul etti. Babası onu bekâr bir hanımla evlendirdi, (ancak) Hızır, bir sene eşine yaklaşmadı. Sonra dul bir hanımla evlendirdi, ona da yaklaşmadı. Sonra Hızır kaçtı. Babası diretti, ancak onu ikna edemedi. Sonra ilk hanımı evlendi. İman etmiş bir hanımdı. Bu

dünyaya getirmiştir” (Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, 21156-V/118). Şuayb el-Arnâvût “her iki imama göre de isnadı sahihtir” der.

Hadisin çocuğunu kâfir olup da, anne-babasının birlikte olmaları üzerine annenin hâmile kalarak daha hayırlı bir çocuk doğurduğunu haber vermesi; nübüvvet ya da vahiy dışında bir şekilde muttali’ olunamayacak, mahzâ gaybî olan bilgilerdendir. İşte bu, Hızır'ın *rasûl* değilse bile, *nebî* olduğunun en güçlü delilidir.

3. Hz. Peygamber'in şu hadisi: “Musâ Hızır ile karşılaşınca, bir kuş geldi ve gagasını suya daldırdı. Hızır, Mûsâ'ya ‘bu kuş ne diyor biliyor musun?’ diye sordu. Mûsâ, ‘ne diyor?’ deyince; Hızır, ‘Allah’ın katında senin ve Mûsâ’nın bilgisi, benim gagamın sudan alabildiği kadardır’ şeklinde cevap verdi”. Hâkim, *Müstedrek ale’s-Sahihayn*, II/400. Hâkim, “tahric etmemiş olsalar da, hadis her iki imamın şartlarına göre sahihtir” değerlendirmesini yapmıştır.

Şu açıktır ki, Hızır kuşdilini bilmektedir ve o beşerin bilemeyeceği gaybî bir durumdur. Hızır, bu konuda Allah’ın Kur’ân’da, “*يا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنطِقَ الطَّيْرِ*” / *Ey insanlar, bize kuşların dili öğretilirdi*” şeklinde anlattığı Hz. Süleyman (as) gibidir.

4. Übey b. Kâ'b hadisi: “Mûsâ isrâîloğulları’nın yönetim meclisinde iken bir adam geldi ve ona ‘senden daha bilgili olan kimseyi biliyor musun?’ diye sordu. Mûsâ, ‘hayır’ dedi. Bunun üzerine Allah Mûsâ’ya ‘evet var, kulumuz Hızır’ diye vahyetti”. Buhârî, *es-Sahih*, “el-İlim”, 74, (I/40).

Allah’ın bu gaybî durumları, ulû'l-azm peygamberlerden biri olmasına rağmen Mûsâ’ya değil de Hızır’a mahsûs kılması; Hızır’ın ancak peygamber olduğunu göstermektedir. Allahu a’lem, bu hadisin ‘evet var, kulumuz Hızır’ şeklindeki siyâki da bunu göstermektedir.

⁴² Bkz., Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI/126.

⁴³ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, II/172.

⁴⁴ İsmâil b. Abdurrahmân b. Ebû Kerîme es-Süddî hakkında; Yahyâ b. Maîn hadisinde zayıflık bulunduğunu, Ebû Hâtim kendisinin kaynak gösterilemeyeceğini söylemişlerdir. Şîî olmakla ithâm edilmiştir. 127/744’de ölmüştür. Bkz., Ukaylî, *ed-Duafâu'l-Kebîr*, I/87; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-Duafâ*, I/83.

hanım, Firavun'un karısı Mâşite'dir". Süddî, Hızır'ın babasının adını zikretmemiştir".⁴⁵

b) Firavun'un babası olduğu (rivâyeti) gibi, oğlu olduğu da söylenmiştir.⁴⁶

c) Hızır'ın Circus olduğu söylenmiştir.⁴⁷

d) Îsâ b. İshâk'ın (as) soyundan olduğu söylenmiştir.⁴⁸

e) Şuayb'dan sonra gönderilen peygamber olduğu söylenmiştir.⁴⁹

f) Kâbu'l-Ahbâr'dan gelen rivâyet şöyledir: O, İbn Âmil'dir. Bir arkadaşının filosuna binip Hind Denizi'ne -ki bu Çin Denizi'dir- varmış ve "Arkadaşlar! beni (denize) sarkıtın" demiş ve günler-geceler boyu onu denize daldırmışlardı. Sonra çıkmış ve "(denizde) beni bir kral karşılayıp 'ey süratli giden adam, nereye? Ve Nereden?' diye sordu. Dedim ki, 'bu denizin derinliğine bir bakmak istedim'. 'Nasıl?' diye sordu. 'Dâvûd zamanından bir adam da istemişti de, denizin dibinin üçte birine bile bir saatte ulaşamamıştı. Bu üç yüz senelik(bir mesafe)dir' dedi".⁵⁰

g) Vehb (114/732)⁵¹ ve Mukâtil (150/767),⁵² el-Yesa' olduğunu söylemişlerdir.⁵³

h) İlyâs olduğu söylenmiştir.⁵⁴

i) Meleklerden biri olduğu söylenmiştir.⁵⁵

⁴⁵ Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II/345; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

⁴⁶ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II/345; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

⁴⁷ Mar Circus imiyle meşhûrdur, Filistinli'dir. M.S. III. asrın ikinci yarısında, doğmuş; 303/915 yılında ölmüştür. Bu bilgi, onun Mûsâ zamanında yaşadığı bilgisini yanlışlamaktadır. Bkz., İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XV/363.

⁴⁸ Bkz., İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XV/363.

⁴⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XV/363.

⁵⁰ Bkz., Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V/422; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319. Bu rivâyeti Ebû Naîm de *el-Hilye*'de(VI/7) nakletmiştir.

⁵¹ Vehb b. Münebbih b. Kâmil el-Yemânî, Ebû Abdullah el-Ebnâvî es-San'ânî el-İhbârî (114/732); İbn Abbâs, Câbir, Ebû Saîd vd.'den nakilde bulunmuş; Simâk b. Fadl, Hemmâm b. Nâfi' vd. de ondan nakilde bulunmuştur. Nesâî, onu *sika* görmüştür. Bkz., Zehebî, *Lisânü'l-Mizân*, VII/428.

⁵² Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (150/767), aslen Belh'lidir. Hadisi *metrûktür*. Vekî', yalancı olduğunu, Yahyâ, hadisinin değerli olmadığını, Sa'dî, cesur bir şarlatan olduğunu söyler; Nesâî de "Mukâtil yalan söylerdi" değerlendirmesinde bulunur. Bkz., el-Acelî, *Ma'rifetü's-Sikât*, II/295; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI/505; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-Duafâ*, II/675.

⁵³ Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, II/296; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/167.

⁵⁴ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III/143.

⁵⁵ Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/172; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

Rivâyetlerin Çürütülmesi

a) Süddî'den gelen rivâyetlerden biri, *mevkûf* olup Süddî Ehl-i Kitâb'tan çokça nakilde bulunmakla marûftur.

b) 'Dâvûd zamanından bir adam da istemişti de, denizin dibinin üçte birine bile bir saatte ulaşamamıştı. Bu üç yüz senelik (bir mesafe)dir' diyen kimsenin görüşünü, Âlûsî (1270/1854) reddetmiş ve "bu haber açıkça yalandır" demiştir.⁵⁶

c) Hızır'ın adının el-Yesa' olduğunu iddia eden kimsenin görüşüne gelince, ona bu ismin verilmesi ilminin yedi gök ve yedi yeri kapsayacak genişlikte olmasındandır. İbnü'l-Cevzî (597/1201), bunu zayıf görmüştür.⁵⁷ Malumdur ki bu görüş bâtıldır ve aslı yoktur. Adının İlyas olduğu görüşü de aynıdır.⁵⁸

d) Bu görüşleri destekleyen bir delil yoktur ve bunlar garip, bâtil görüşlerdir.⁵⁹

Rivâyetlerin Hükümü

Sahih bir senete dayanmadığından dolayı, (nakli) câiz değildir. Ayrıca garip ve mübâlâğalı ifadeleri sebebiyle yalan olduğuna dair zann-ı gâlib söz konusudur.

Hızır Adı Verilmesinin Sebebine Dair Gelen(Rivâyet)ler

İkrime, Hızır'a bu adın verilmesini, oturduğunda etrafını yeşillendirmesi, Mücâhid (103/721) ise namaz kıldığında etrafını yeşillendirmesi ile açıklamıştır.⁶⁰

Rivâyetin Çürütülmesi

Sahih haberlerin gösterdiği gerçek şudur ki, Hızır beşerdir. İsmi Belyâ b. Melkân'dır. İsrâîloğulları'nın soyundan olduğu söylenmiştir.⁶¹ Ona bu lakabın verilmesinin sebebi, beyaz bir postun üzerine oturduğunda hemen orada bir yeşillik bitmesidir. Ebû Hureyre'den (58/678) nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

⁵⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

⁵⁷ Bkz., İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, III/136.

⁵⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, II/60; Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

⁵⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/319.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/168.

⁶¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI/182; Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/172; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/167; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, V/234; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I/42; Nûrî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, I/177.

“Hızır’a bu adın verilmesinin sebebi, bir beyaz posta oturduğunda ardından hemen bir yeşilliğin bitivermesidir”.⁶²

Rivâyetin Hükümü

Şeriatımıza uygun olduğu için nakli câizdir.

(Hızır’ın) Bâkî ve Ölümsüz Olduğuna Dair Gelen Rivâyetler

Âlimler, Hızır’ın (hâlen) diri mi ölü mü olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir.

a) Hızır’ın ölmeyen bir canlı olduğu söylenmiştir. Onun böyle canlı olmasının sebebi hakkında şu hikaye anlatılır: Hızır, hayat gözesinden içmişti. Zülkarneyn hayat gözesini aramak için karanlıklara dalmıştı. Hızır da onun önünde idi ve gözeye varıp indi ve yıkanıp içti. Allah’a şükür niyetine namaz kıldı. Zülkarneyn, yolu şaşırıp döndü.⁶³

b) Hızır ve İlyas (as) her sene (Hac) Mevsimi’nde buluşan iki canlıdır. Bu görüşü İbn Cüreyc (150/767),⁶⁴ Atâ’dan (114/732)⁶⁵ ve İbn Abbas’tan⁶⁶ rivâyet etmiştir.

Rivâyetlerin Çürütülmesi

Sâlihlerin, Hızır hakkındaki hikâyeleri derlenenlerden daha çoktur. Onlar Hızır ile İlyas’ın her sene haccettiklerini ileri sürerler ve ikisinden bazı duâlar aktarırlar. Bunların hepsi marûftur ve (sadece) bunları söyleyenlere dayanmakta olup gerçekten zayıf haberlerdir. Çünkü çoğu, bunların iyi olduğunu düşünen kimselerden aktarılan hikaye, rüya ve Enes (b. Mâlik) (3/625) ile diğerlerinden menkûl *merfû* hadislerdir. Hepsisi de zayıftır ve delil alınmaz.

İlk Olarak Hızır’ın (Hâlen) Canlı Olduğunu İleri Sürenlerin Görüşlerinin Çürütülmesi

a) İnsanların çoğu, Hızır’ın bugüne kadar yaşadığını kabul etmeye hevesli ve düşkündür. Onun Ali b. Ebû Tâlib ve Ömer b.

⁶² Buhârî, *es-Sahih*, “Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 3402, (654).

⁶³ Begavî, *Tefsîru’l-Begavî*, III/177-178.

⁶⁴ Abdülmelik b. Abdülazîz İbn Cüreyc el-Emevî; sika, fakîh ve fazîletli bir kimsedir, *müdelles* ve *mürsel* rivâyetlerde bulunurdu. 150/767’de ölmüştür. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîh*, I/363; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-Tahriç*, II/904.

⁶⁵ Atâ b. Ebî Rabâh el-Kuraşî; Mekkeli, sika, fakîh, fazîletli ancak *mürsel* rivâyette çok bulunan bir kimsedir. 114/732’te ölmüştür. Hayatının sonunda değiştiği ve *mürsel* rivâyette çok bulunmadığı da söylenmiştir. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîh*, I/391; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-Tahriç*, VI/330.

⁶⁶ Bkz., Begavî, *Tefsîru’l-Begavî*, III/177-178; Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl.*, IV/228.

Abdülazîz ile görüştüğünü, sâlihlerden çoğu kimselerin onu gördüğünü anlatırlar. Sözü işitip de illetini bilmeyen, naklettiklerinin senetlerini de araştırmayan bazıları bu tür bilgileri derleyen yazı(lar) yazmışlardır. İş o kadar yayıldı ki, yapmacık zühd hayatı yaşayıp da 'onu gördük ve onunla konuştuk'diyen topluluklar zuhûr etti. Acaba onu tanıyacak bir alâmetleri mi vardı?! Akli yerinde olan bir insan, bir kimse ile karşılaşmış da o kimsenin 'ben Hızır'ım' demesini olası görür mü?!⁶⁷

b) Sahih bir senetle gelmemiştir. İbn Kesîr tefsîrinde "Nevevî ve başkaları Hızır'ın şu ana ve kıyâmete kadar yaşaması hakkında iki görüş nakletmiştir. O ve İbnü's-Salâh Hızır'ın bâkî olduğu fikrine meyletmişler ve bu konuda Selef'ten ve diğerlerinden hikâyeler ve rivâyetler zikretmişlerdir. Hızır'ın bu durumu bazı hadislerde de gelmiştir, ancak hiçbirisi sahih değildir. En meşhuru *taziye hadisi*⁶⁸ olup isnadı zayıftır".⁶⁹

c) Farz-ı muhal taziye hadisi sahih olmuş olsaydı da; aklen, şer'an ve örfen taziye de bulunanın Hızır olması gerekmez, onun Hızır dışında mü'min cinlerden biri olması da mümkündür. Çünkü cinler hakkında Allah, "إِنَّهُ يَرَأَيْكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ" / Çünkü o da, askerleri de sizin kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden sizi görürler" (A'râf 7/27) buyurmuştur. Taziye de bulunan bu kimsenin Hızır olduğu iddiasına, delilsiz hükmedilmiştir. Sahabe'nin gördükleri kimsenin Hızır olduğu yönündeki sözleri, zanlarında hata etmiş olmaları ihtimali dolayısıyla, müracaat edilmesi gereken bir delil değildir. Bu, hatasız şer'î icma'ya karşılık delil olamaz ve onların o kimsenin Hızır olduğu iddiası tutunulacak bir dayanak değildir.⁷⁰

d) Hızır'ın Hz. Peygamber'e geldiği ve O'nunla beraber savaştığına dair herhangi bir sahih haber gelmemiştir. Nitekim Hz. Mustafâ (sas), "Allah'ım! Eğer Ehl-i İslâm'dan olan bu topluluğu yok

⁶⁷ Bkz., İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I/140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II/362-364.

⁶⁸ Hz. Ali'den rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: "Hz. Peygamber vefat edip de kefenlenince, Kâbe yönünden sesini duydukları ve fakat kendisini göremedikleri bir nâdi gelmiş ve 'Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi sizin üzerinize olsun! Ehl-i Beyt size selam olsun! Her canlı ölümü tadacaktır (Âl-i İmrân 3/185)!. Allah yok olan her şey için bir halef, her musîbet için bir tesellî, vefat eden herkes için bir ölüm ânu var etmiştir. Yalnızca Allah'a güvenin ve yalnızca O'ndan bekleyin. Çünkü asil musîbete uğrayan, sevaptan mahrûm kalan kimsedir' demiştir". İbn Abdilber, *et-Temhîd*, II/162.

⁶⁹ Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/100; Şenkatî, *Edvâü'l-Beyân*, III/327.

⁷⁰ Şenkatî, *Edvâü'l-Beyân*, III/328.

edersen, yeryüzünde Sana ibadet eden kimse kalmaz"⁷¹ buyurmuştur. Eğer Hızır (o zaman orada) olsaydı, bu olumsuz durum olmazdı ve eğer canlı olsaydı onun Hz. Peygamber'e tâbi olması gerekirdi.⁷²

e) Hızır canlı değildir, bilakis ölmüştür. Bu konuda çeşitli deliller vardır. Meselâ Cenâb-ı Hakk'ın " وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِن مَّتَّ فَهُمْ / الْحَالِدُونَ / Senden önce hiçbir beşere(dünyada), ebedî hayat vermedik. Sen ölsen, onlar ebedî mi kalacaklar"?!(Enbiyâ 21/34) sözündeki açık ve genel anlam bunlardandır. Âyetteki "لِبَشَرٍ" kelimesi, olumsuz (ifade) siyâkında *nekre* olarak gelmiş olup Hz. Peygamber'den önce (gelmiş-geçmiş) bütün beşeri kapsayacak şekilde umum ifade eder. Eğer Hızır *hayat gözesinden içip de kıyâmete kadar ebedî canlı kalmış olsaydı*, Allah Hz. Peygamber'den önce bu beşere yani Hızır'a ölümsüzlük vermiş olurdu.⁷³

Sünnet'ten olan (delil)e gelince, daha önce geçmiş olan Abdullah b. Ömer hadisi buna örnektir: "Rasûlullah ömrünün sonunda bir akşam bize akşam namazı kaldırmıştı. Selam verince ayağa kalkıp 'bir düşünün bu geceniz, süresi içerisinde yeryüzünde hiçkimsenin kalmadığı yüz senelik bir zaman diliminin başıdır' buyurdu. Bununla o asrın sona erdiğini kastediyordu".⁷⁴

Rivâyetlerin Hükümü

Nakli câiz değildir. Çünkü Hızır'ın canlı ve bâkî olduğuna dair gelen isrâîlî rivâyetler, hiçbir şekilde sahih değildir. Bunlar bize ulaşan Kitap ve Sünnet nasları ile bütün insanların fânî olup nerede, ne zaman ve ne şekilde olursa olsun, herhangi bir insanın ölümsüz olmadığını te'kîd eden bilgilere aykırıdır.

İkinci Olarak Hızır'ın İlyas ile Buluştuğunu İleri Sürenlerin Görüşlerinin Çürütülmesi

Hızır ile İlyâs'ın buluştuklarını anlatan hadisin senetinde bulunan Hasen b. Rezîn,⁷⁵ bu hadisin senetinde İbn Cüreyc vd. râvîlerden

⁷¹ Tirmizî, *es-Sünen*, 9. Bâb, 3081 (V/269). Elbânî, hadisi *hasen* kabul eder. Elbânî, *Sahihu ve Daîfu Süneni't-Tirmizî*, VII/81.

⁷² Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/100; Şenkitî, *Edvâü'l-Beyân*, III/332; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI/434; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I/364.

⁷³ Bkz., Şenkitî, *Edvâü'l-Beyân*, III/328.

⁷⁴ Tahrici ilgili sayfada geçmiştir (Buhârî, *es-Sahih*, "et-Tevhid", 7542 (1440)).

⁷⁵ İbn Rezîn. İbn Adî, onun hakkında İbn Cüreyc'den alınmış olmadığı halde, ondan rivâyetlerde bulunduğu, kendisinden Ömer b. Âsım'ın nakilde bulunduğu

bahsetmemiştir. Hadis *marûf* olmayıp Amr b. Âsim rivâyetindedir ve bu hadis bu isnadla *münkerdir*.

Bu konuda bazı âlimler şunları söylemişlerdir:

a) Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'ye Hızır ile İlyâs'ın hayatta olup olmadıkları soruldu. Dedi ki "Hz. Peygamber, 'Her yüz senete bir o yüzyılın başında orada bulunan hiç kimse yeryüzünde kalmaz'⁷⁶ buyurmuşken, bu nasıl olur"?!

b) İbn Teymiye, "o ikisi hayatta da değildirler, uzun ömürlü de" demiştir. İbrâhîm el-Harbî (285/899) Ahmed b. Hanbel'e (241/855) Hızır ile İlyâs'ın ömürlerini, bâkî olup-olmadıklarını ve kendilerinden rivâyette bulunulup-bulunulamayacağını sordu. İmam Ahmed b. Hanbel, "İşini gâibe havale eden, ondan bir karşılık alamaz. (Bu iddiaları) ancak şeytan ilkâ eder" şeklinde cevap verdi.⁷⁷

c) Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, "وَمَا جَعَلْنَا لِيَشْرَ مَنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ / Senden önce hiçbir beşere (dünyada), ebedî hayat nasip etmedik' âyeti, Hızır ile İlyâs'ın - Allah daha iyi bilir- hayatta olmadıklarına delildir" der.⁷⁸

d) Hâfız Askalânî (852/1449), Hızır ile İlyâs'ın her yıl (Hac) mevsimlerinde bir araya gelmeleri konusunda, "bu, hiçbir şekilde tespit edilmiş değildir"⁷⁹ demiş ve eklemiştir: "İbn Abbas'ın, (Saîd b.) Cübeyr ve Dahhâk yoluyla gelen sözüne gelince, isnadı zayıf olup bundan dolayı Buhârî onu kesin ifade ile zikretmemiştir".⁸⁰

Rivâyetlerin Hükümü

Hızır'ın bâkî olduğu görüşünün rivâyet edilmesi, -daha önce de geçtiği üzere- şeriatımızda gelen bilgilere aykırı olduğu için, câiz değildir.

1. 4. Kehf 18/74. Âyet: "فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتُمْ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا"

"فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتُمْ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا" /Yine yola koyuldular. Nihayet bir oğlan çocuğuna rastladılar ve Hızır onu öldürüverdi.

değerlendirmesini yapar. Ukaylî, "kendisi *meçhûl* (3. tabaka) olup, hadisi *mahfûz değildir*" der. Ebu'l-Hasen İbnü'l-Münâdî de "Hasen İbn Rezîn(in hadisi) *zayıftır*" der. Bkz., İbnü'l-Cevzî, *ed-Duaî ve'l-Metrûkîn*, I/202; Zehebî, *Lisânü'l-Mizân*, II/205.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Nakdû'l-Menkûl*, I/63 (İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/168'den naklen). Tahrici ilgili sayfada geçmiştir (Buhârî, *es-Sahih*Tevhid, 7542 (1440)).

⁷⁷ İbn Teymiye, *Mecmûu Fetâvâ*, IV/337.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I/3456; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I/142. Bkz., Mevsilî, *el-Mugnî ani'l-Hıfzı ve'l-Kitâb*, I/77.

⁷⁹ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûah fi'l-Ahbâri'l-Mevdûah*, I/140.

⁸⁰ Bkz., Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, III/673.

(Musa) 'Masum bir canı, (kıyas olarak) bir can karşılığında olmaksızın mı öldürdün?! Doğrusu çok fena bir iş yaptın!' diye atıldı" (Kehf 18/74).

Saîd b. Cübeyr, Hızır'ın oynamakta olan çocuklar gördüğünü, zarîf ve temiz yüzlü bir çocuğu alarak onu yatırıp bıçakla kestiğini;⁸¹ İbn Abbas ise bu çocuğun ergenliğe ulaşmamış bir çocuk olduğunu söyler.

Çocuğun İsmine Dair Gelen Rivâyetler

Öldürülen çocuğun isminin *Ceysûr* olduğu rivâyeti gelmiştir.⁸² *Haysûr* olduğu da söylenmiştir. Bir üçüncü rivâyette ise *Haysûn* gelmiştir.⁸³

Dahhâk,⁸⁴ çocuğun bozgunculuk yaptığını, anne-babasının çocuktan eziyet gördüklerini ve çocuğun adının Haş-boz olduğunu söyler. Şuayb el-Hayyânî⁸⁵ ise adının *Hayşûr* olduğunu,⁸⁶ Vehb b. Münebbih de çocuğun babasının adının *Milas*, annesinin adının ise *Rahmî* olduğunu söyler.⁸⁷

Rivâyetlerin Çürütülmesi

Gelen rivâyetlerde, şer'î bir nassa doğrudan aykırı olmasa da, ilmin çok işine yaramayacak derecede ayrıntılar bulunmaktadır. Nassa aykırı bir yönü yoksa da, bunları kabul etmek garip olacaktır.

Rivâyetlerin Hükmü

Haklarında susulan (meskûnun anı) bir konu olduğu için, -itikâd hâriç- delil getirmek şartıyla, bu rivâyetleri nakletmeye engel bir durum söz konusu değildir.

⁸¹ Bkz., Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân.*, XV/268; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/95; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V/412.

⁸² *Ceysûr*. Başî fethalî *cîm*, sonrası sâkin *ye* ile harekeli *sîn* ve *râ*. Bu, söylendiğine göre Hızır'ın öldürdüğü çocuğun ismidir. Bkz., Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V/428; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II/377.

⁸³ Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI/36.

⁸⁴ Ebu'l-Kâsım el-Horasânî Dahhâk b. Müzâhım el-Hilâlî; doğru sözlü, (ancak) çokça *mürsel* rivâyette bulunan ve h. 100'den sonra (105/723) vefat etmiş olan bir kimsedir. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîh*, I/280; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III/446.

⁸⁵ Hayatı üzerinde yeterince durmadım. Allahu a'lem Şuayb el-Cübbâi olabilir.

⁸⁶ Bkz., Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, VI/184.

⁸⁷ Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, VI/184.

İkinci Rivâyet Hızır'ın Çocuğu Öldürmesinin Keyfiyeti Hakkındadır

Kelbî, çocuğun yol kesip haraç toplayan ve ebeveynine sığınıp anne babasını kendisinden başkasının yaptığına dair yemin etmeye zorlayan bir kimse olduğunu, (bundan dolayı) Hızır'ın çocuğu yakalayıp yere çaldığını ve başını gövdesinden ayırdığını; bir kısım ulemâ ise ayağı ile tekmeleyip öldürdüğünü, diğer bir kısmı da Hızır'ın çocuğun başını duvara çarpıp öldürdüğünü söyler.⁸⁸

Rivâyetin Çürütülmesi

a) Hızır'ın çocuğu boğazlamasının mahiyeti hakkında gelen rivâyetler, onun çocuğu yakaladığı ve yere yatırıp bıçakla boğazını kestiği yönündedir. Ölene kadar kafasını duvara çarptığı, kafasını taş ile ezdiği, ayağı ile dövüp öldürdüğü, parmağını karnına sokarak göbeğini söküp çıkardığı ve çocuğun (bundan) öldüğü de söylenmiştir. Daha başka rivâyetler de vardır, ancak bunların delili yoktur.⁸⁹

b) Bu rivâyetleri destekleyecek ya da onlarla gelen bilgileri doğrulayacak sahih bir nas bulunmamaktadır. Zira “Kur’ân’da bulunan bir kısım bilgiler isrâiliyyatta yer alsa da, isrâiliyyattan alınan bilgilerle Kur’ân’ın tefsîri câiz değildir”⁹⁰ ilkesince, bu olayın ayrıntılarını şer’î bir nasla öğrenmekten başka bir yolumuz yoktur.

c) Hızır’a isnadı uygun olmayan dereceye ulaşmamış olsa da, bu tür ayrıntılar çoktur ve bunları bilmenin bir faydası yoktur

d) Şuayb ve Kelbî rivâyetlerinde zayıflık vardır.

Rivâyetin Hükmi

İçerdiği tuhaf, kabul edilemez, abartılı ve yalan olduğuna dair zann-ı gâlib bulunan bilgiler sebebiyle, bu rivâyetlerin nakli câiz değildir.

1. 5. Kehf 18/77. Âyet: “فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَن يُصَيِّفُوهُمَا فَاغْلَبَ فَدَارَ الْجَحِيمِ فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَن يُصَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَن يَنْقُصَ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا

“فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَن يُصَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَن يَنْقُصَ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا / Yola devam ettiler. Nihayet bir şehre varıp o şehir halkından yiyecek istediler, ama ahali bunları misafir etmeyi kabul etmedi. (Bu sırada

⁸⁸ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/174; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl.*, IV/223; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, VI/184.

⁸⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XV/338.

⁹⁰ Muhammed İbn Abdülvehhâb, *Tefsîru Âyât mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I/255.

Rivâyetlerin Çürütülmesi

- a) Bu görüş, sahih bir nakle muhtaçtır. İbn Atıyye (541/1147), “hiçbiri tespit edilmiş değildir” demiştir.⁹⁶
- b) Şuayb el-Cübbâî, *metrûk* olduğunu söylemiştir.
- c) Kralın ve(ya) çocuğun adını bilmek gereksizdir, zira bunların isimlerini bilmenin çok da faydası yoktur.

Rivâyetlerin Hükümü

Bu rivâyetler *meskûnun anı* olduğu için, bunları nakletmenin önünde bir engel yoktur.

Hızır'ın Gemi Sahiplerine Özür Beyan Etmesine Dair Gelen Rivâyetler

Rivâyete göre Hızır gemide bulunanlara özür beyan etmiş ve onlara gaspçı kral hakkında bilgi vermiştir. Gemidekiler o (zâlim kral)dan haberdar değillerdi. Onlara “gemi kralın bölgesine uğradığı zaman ayıplı olduğundan dolayı onu bıraksın istedim” dedi. Kralın bölgesini geçince geminin kusurunu giderdiler ve ondan yararlanmaya devam ettiler. Dolgu (malzemesi) ve zift ile tamir ettikleri de söylenmiştir.⁹⁷

Hızır'ın geminin bir kısmını parçalayıp da gemi zâlim kraldan kurtulduktan sonra gemi sahiplerine yaklaşp “ben sadece sizin için hayır olan şeyi istedim” dediği, adamların onun bu (ileri) görüşüne teşekkür ettikleri ve Hızır'ın gemiyi onlar için onardığı söylenmiştir.⁹⁸

Rivâyetlerin Çürütülmesi

- a) ‘Hızır'ın geminin bir kısmını parçalayıp da gemi zâlim kraldan kurtulduktan sonra gemi sahiplerine yaklaşp “ben sadece sizin için hayır olan şeyi istedim” dediği, adamların onun bu (ileri) görüşüne teşekkür ettikleri ve Hızır'ın her nasıl olduysa gemiyi onlar için onardığı’ şeklinde gelen rivâyet, Hızır'ın, adamları işin hakîkatine vâkıf kıldığını göstermektedir. Yine açıktır ki Musa oradaydı ve bunu

Tâbiûn'dan olup Tâvûs (b. Keysân)'ın (106/724) akranlarındandır. Bkz., Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, II/278; Kaysî, *Tavzihu'l-Müştebih*, II/78.

⁹⁵ Bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI/180; Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/176; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, III/535, İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II/194.

⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, III/535.

⁹⁷ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/176. القار, zift demektir. Bkz., Zeyyât, vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, II/769.

⁹⁸ Bkz., Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V/430.

duymuştu. Bu habere güvenilemeyeceği, Musa'nın yüzü ona dönük olmayıp da duymamış olmasına rağmen haberin doğru olma ihtimali de söylenebilir. Ancak Musa'nın Hızır'ın bu açıklamasını duyduğu bir nas ile tespit edilmiş değildir, zira bunu haber vermemektedir.⁹⁹

b) Âyetler, mutlak olarak buna değil aksine Musa'nın toplamda üç defa Hızır'ı engellemesinin sonrasında¹⁰⁰ ve Hızır'ın yaptıklarının sebebini kendisine açıklayıp da Musa'nın ondan ayrılmasının öncesine işaret etmektedir. Bunun anlamı şudur: Gemi, içinde bulunanların parçalama sebebini anlamadan (rotasına göre) istediği yere varmıştır.

Rivâyetlerin Hükmü

İçerdiği bilgiler doğru olmadığı ve bu rivâyeti güçlendirecek delil bulunmadığı için, bu rivâyetlerin nakli câiz değildir.

1. 7. Kehf 18/81. Âyet: “فَارْزُقْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِمَّا كَانُوا وَاقْرَبْ رَحْمًا”

“فَارْزُقْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِمَّا كَانُوا وَاقْرَبْ رَحْمًا/Ve Rablerinin, kendilerine, onun yerine daha temiz ve merhametli bir çocuk vermesini arzu ettik” (Kehf 18/81).

Kelbî, Allah'ın o anne-babaya çocuğun yerine bir câriye verdiğini ve dönemin peygamberlerinden birinin onunla evlendiğini, o câriyenin bir peygamber dünyaya getirdiğini ve Allah'ın o peygamber vâsıtasıyla toplumlardan birine hidâyet verdiğini söyler.¹⁰¹

Cafer b. Muhammed'den¹⁰² ve babasından, Allah'ın o anne babaya yetmiş peygamber doğuran bir câriye verdiği nakledilmiştir.¹⁰³

İbn Cüreyç, Allah'ın o anne babaya Müslüman bir çocuk verdiğini belirterek, Mutarrıf'ın o anne babanın (Hızır'ın öldürdüğü o) çocuğun doğumu ile sevinip ölünce üzüldüklerini, eğer kalsaydı çocuğun onların helâkine sebep olacağını; kişinin Allah'ın *kazâsına* rızâ göstermesi gerektiğini, zira mü'min için şer gördüğü hususlarda, kulun kendi istediği şeylerden Allah'ın *kazâsının* kendisi için daha hayırlı olduğunu söylediğini zikreder.¹⁰⁴

⁹⁹ Bkz., Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, XVI/10.

¹⁰⁰ Hz. Mûsâ, Hızır'dan aralarında yaşanan üç olayın sonuncusundan sonra olayların iç yüzünü kendisine öğretmesini istemiştir.

¹⁰¹ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/177; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI/187; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XI/37; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III/517.

¹⁰² “Ca'fer es-Sâdık” olarak bilinen Ebû Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib el-Hâşimî; doğru sözlü, fakîh ve (Şîa'nın) altıncı imam(i)dir. 148/765'de vefat etmiştir. Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîh*, I/948.

¹⁰³ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/177; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XI/37.

¹⁰⁴ Bkz., Begavî, *Tefsîru'l-Begavî*, III/177.

Rivâyetlerin Çürütülmesi

- a) Bu rivâyetlerin sahih olduğunu gösteren bir delil yoktur.
- b) Bu rivâyetlerde -Allah bilir- abartılı bir durum söz konusudur.
- c) Kelbî yalancılığı ile marûf olup sözü (delil olarak) kabul edilmez.
- d) Kurtubî (671/1273), “âlimlerimiz bu (doğru olmaktan) uzaktır, zira İsrâîloğulları hâriç (aynı anda) birçok peygamberin bulunması bilinen bir durum değildir ve bu câriye onlar arasında bulunmamıştır” der.¹⁰⁵

Rivâyetlerin Hükmü

İçerdiği bilgileri doğrulayacak delil bulunmadığından dolayı, bu rivâyetleri nakletmek câiz değildir.

Sonuç

Musa ile Hızır Kıssası konusunda gelen rivâyetlerin derinliğini tetkik ettikten ve bunları rivâyet etmenin hükmünü öğrendikten sonra, bu kıssanın belirsizliklerini açıklamak üzere gelen rivâyet ve haberlerin çoğunun, aşağıdaki şekilde olduğunu görürüz:

- a) Bu rivâyetlerin çoğu *yakînî* değildir.
- b) Pekçoğunun tartışmada nihâî nokta olması doğru değildir.
- c) Çoğu isrâîliyyâtan ve geçmiştekilerin haberlerinden nakledilmiş, kaynağı meçhûl, isnadı zayıf, Kur’ân’ın hedefi ile bir alakası bulunmayan, sokuşturma rivâyetlerdir.
- d) Ayrıca, bir kısmı şeriâtın naslarına aykırı olmayıp bunların nakli câiz olsa da, bu tür rivâyetlerde, ardında bir fayda bulunmayan zorlama durumlar söz konusudur.

Bu araştırmanın sonuçları ve önerileri şunlardır:

- a) Kıssadaki bu belirsiz durumların, ayrıntılarına dalmaksızın Allah’ın kitabında geldiği üzere (aynen) kalmalıdır. Çünkü bu belirsizlikler, ne Kur’ân-ı Kerîm’de açıklanmıştır ne de Sünnet-i Nebviyye’de. Bu da, (söz konusu) bu belirsizliklerin açıklanmasında çok önemli bir fayda olmadığını gösterir.
- b) Kıssa hakkında hadis kitaplarında gelen sahih rivâyetler yeterlidir. Bundan fazlası *kıssacıların* ve *nakilcilerin* asılsız sözleridir.

¹⁰⁵ Bkz., Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâm.*, XI/37.

Son olarak, yüce ve (her şeye) kâdir olan Allah'tan bu rivâyetlerin sunumunda ve çürütülmesinde muvaffak olmuş olmayı dilerim. Çalışmamdaki hakikat, doğru, fazilet ve minnet Allah'tan; eksiklik ve haddi aşma ise benden ve şeytandandır. Yardım istenecek (yegâne varlık), Allah'tır.

Hamd, nimeti ile sâlih amelleri tamama erdiren Allah'a mahsustur.

Kaynakça*

- Acelî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî; *Ma'rifetü's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlmi ve'l-Hadîs ve mine'd-Duafâi ve Zikri Mezâhibihim ve Ahbârihim*, thk., Abdülalîm Abdülazîm el-Bestüvî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1405/1985.
- Ali el-Kârî, Nûreddin Ali b. Muhammed b. Sultân (1014/1605); *el-Esrâru'l-Merfûah fi'l-Ahbâri'l-Mevdûah/el-Mevdûâtü'l-Kübrâ*, thk., Muhammed es-Sabbâg, Dâru'l-Emâne, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1391/1971.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Seyyid Mahmûd el-Bağdâdî (1270/1854); *Rûhu'l-Maânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Aynî, Bedruddin Mahmûd b. Ahmed (855/1451); *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Bâcî, Süleymân b. Halef b. Sa'd Ebu'l-Velîd (474/1081); *et-Ta'dîl ve't-Tahrîc limen Harace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi's-Sahih*, thk., Ebû Lübâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. bs., Riyâd, 1406/1986.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd (516/1122); *Tefsîru'l-Begavî/[Me]lâlimü't-Tenzîl*, Dâru'l-Ma'rife, thk., Hâlid Abdurrahmân el-Âkk, Beyrut, ty.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (685/1286); *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî (256/870); *Sahihu'l-Buhârî*, Beytül'Efkârî'd-Devliyyeti li'n-Neşr, Riyâd, 1419/1998.
- Dimeşkî, Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn Âdil el-Hanbelî (880/1475); *el-Lübâb fi Ulûmî'l-Kitab*, thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali

* Müellifin Arap alfabesine göre yaptığı alfabetik dizini, biz bugün Türkçe'de kullandığımız alfabe sırasına göre yaptık. Ayrıca kaynak eser müelliflerinin, hicrî ve mîlâdî olarak vefat tarihlerini verdik (çev. notu).

- Mumammed Muavviz, *Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, 1. bs., Beyrut, 1419/1998.
- Ebnâsî, İbrâhîm b. Musa b. Eyyûb (802/1400); *eş-Şeze'l-Feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*, thk., Salâh Fethî Helel, Mektebetü'r-Rüşd, 1. bs., Riyad, 1418/1994.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (745/1344); *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, thk., A-Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd., *Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, 1. bs., Beyrut, 1422/2001.
- Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah (430/1038); *ed-Duafâ'*, thk., Fârûk Hammâde, *Dâru's-Sekâfe*, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1405/1984.
- _____ ; *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, *Dâru'l-Kitabî'l-Arabî*, 4. bs., Beyrut, 1405/1984.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Imâdî (951/1544); *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, *Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî*, Beyrut, ty.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin (1420/1999); *Sahihu ve Daîfu Süneni't-Tirmizî*, el-Mevsûatü'ş-Şâmile.
- Hazrecî Ensârî, Safiyyuddin Ahmed b. Abdullah el-Yemenî el-Ensârî (923/1517); *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk., Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, *Dâru'l-Beşâir*, Halep, Beyrut, 1416/1995.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (370/980); *Tehzîbü'l-Lüga*, thk., Muhammed Ivaz Mer'ab, *Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî*, 1. bs., Beyrut, 1422/2001.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah Ebû Abdullah (405/1014); *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk., Mustafa Abdülkadir Atâ, *Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, 1. bs., Beyrut, 1411/1990.
- Halvânî, Senâ Abdürrahîm; *el-İsrâîliyyât fî Kıssati İsâ (as)*, Külliyyetü't-Terbiyye li'l-Aksâmi'l-Edebiyye, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), 1424/2003.
- Hâzin, Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî (741/1341); *Tefsîru'l-Hâzin/Lübâbü't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl*, *Dâru'l-Fikr*, Beyrut, 1399/1979.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Numerî (463/1070); *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Maânî ve'l-Esânîd*, thk., Mustafa b. Ahmed el-Ülvî, Muhammed Abdülkebîr el-Kübrâ, Vezâratü Umumi'l-Evkâf, Fas, 1387/1967.

- İbn Abdülvehhâb, Muhammed b. Abdülvehhâb (1206/1792); *Tefsîru Âyât mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, haz. Muhammed Baltacı, Matbaatü'r-Riyâd, 1. bs., Riyad, ty.
- İbn Adî, Abdullah b. Adî b. Abdullah b. Muhammed Ebû Ahmed el-Cürcânî (365/976); *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, thk., Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Dâru'l-Fikr, 3. bs., Beyrut, 1409/1988.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1392/1973); *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sehnûn li'n-Neşr ve't-Tevzî', Tunus, 1417/1997.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî (541/1147); *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk., Abdüsselam Abdüşşâfî, Dâru'l-Kürübî'l-İlmiyye, 1. bs., Lübnan, 1413/1993.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Gırnâtî el-Kelbî (741/1340); *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Lübnan, 1403/1983.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân Muhammed b. İdrîs er-Râzî (327/938); *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bs., Beyrut, 1371/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali (852/1448); *ez-Zehru'n-Nadr fî Hâli'l-Hadr*, thk., Salâh Makbûl Ahmed, Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan, 1408/1988.
- _____ ; *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, thk., Muhibbüddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
- _____ ; *Lisânü'l-Mîzân*, thk., Dairatü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiyye el-Hind, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, 1406/1986.
- _____ ; *Takrîbü't-Tehzîh*, thk., Muhammed Avvâme, Dâru'r-Reşîd, Suriye, 1406/1986.
- İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdullah eş-Şeybânî (241/855); *Müsnedü'l-İmâm Ahmed İbn Hanbel*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, ty.
- İbn İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Musa el-Mâlikî (544/1149); *Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, el-Mektebetü'l-Atîka, Dâru't-Türâs, ty.
- İbn Kayyım el-Cevzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî Ebû Abdullah (751/1350); *Nakdü'l-Menkûl ve'l-Mihakkü'l-Mümeyyez beyne'l-Merdûdi ve'l-Makbûl*, thk., Hasen es-Semâi Süveydân, 1. bs., Dâru'l-Kâdirî, Beyrut, 1411/1990.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer ed-Dimeşkî (774/1372); *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1980.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889); *el-Maârif*, thk., Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire, ty.

- İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah b. Ebû Nasr (475/1082'den sonra); *el-İkmâl fî Raf'ı'l-İrtiyâb anı'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâ' ve'l-Künâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, 1. bs., Beyrut, 1411/1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem el-İfrikî el-Mısırî (711/1311); *Lisânü'l-Arab*, 1. bs., Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Münî' Ebû Abdullah el-Basrî ez-Zühri (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Teymiye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (728/1328); *Kütüb ve Rasâil ve Fetâvâ Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiye*, thk., Abdurrahân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Mektebetü İbn Teymiye, 3. bs., yy., ty.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (597/1201); *el-Mevzûât*, thk., Tevfik Hamedân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1415/1995.
- _____ ; *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk., Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1406/1986.
- _____ ; *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, Dâru Sâdır, 1. bs., Beyrut, 1358/1939.
- _____ ; *Garîbü'l-Hadis*, thk., Abdülmü'tî Emîn el-Kal'acî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1405/1985.
- _____ ; *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1983.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed (606/1210); *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadisi ve'l-Eser*, thk., Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1399/1979.
- İzz b. Abdüsselâm, İzzeddin Abdülazîz b. Abdüsselâm es-Sülemî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî (660/1261); *Tefsîru'l-Kur'ân (İhtisâru'n-Nüket li'l-Mâverdi)*, thk., Abdullah b. İbrâhîm el-Vehbî, Dâru İbn Hazm, 1. bs., Beyrut, 1416/1996.
- Kaysî, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed ed-Dimeşkî [İbn Nâsiruddîn] (842/1438); *Tavzîhu'l-Müştebih fî Zabtı Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhüm*, thk., Muhammed Naîm el-Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (671/1272); *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru's-Şa'b, Kahire, ty.

- Mahallî, Celâlüddî Muhammed b. Ahmed (864/1459); Süyûtî, Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâlüddin es-Süyûtî (911/1505); *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1. bs., Dâru'l-Hadis, Kahire, ty.
- Mevsilî, Ebû Hafs Ömer b. Bedr b. Saîd el-Verrânî (622/1225); *el-Mugnî ani'l-Hıfzı ve'l-Kitab*, Dâru İhyâi't-Kitabi'l-Arabî, 1. bs., Beyrut, 1407/1986.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî (150/767); *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk., Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1424/2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/847); *Sahihu Müslim*, thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed (710/1310); *Tefsîru'n-Nesefî/medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Tab'atü'l-Câmiî'l-Kebîr, 4. bs., 1427-1429/2006-2007.
- Nûrî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref (295/907); *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nûrî*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 3. bs., Beyrut, 1392/1972.
- _____ ; *Tehzîbü'l-Esmâi ve'l-Lügât*, thk., Mektebü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.
- Rabî', Âmâl Muhammed Abdurrahmân; *el-İsrâîliyyât fi Tefsîri't-Taberî Dirâse fi'l-Lüga ve'l-Mesâdiri'l-Arabiyye*, Matâbiu Dâri't-Teâvün., Kahire, 1422/2001.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer et-Temîmî eş-Şâfiî (606/1209); *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1421/2000.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır (1376/1956); *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelami'l-Mennân*, thk., İbn Useymîn Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (427/1035); *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk., İbn Âşûr, inc. Nazîr es-Sâidî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1. bs., Beyrut, 1422/2002.
- Seâlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf (1376/1956); *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, ty.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Leys (383/993); *Tefsîru's-Semerkandî/Bahru'l-Ulûm*, thk., Mahmûd Mataracî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.

- Süyûtî, Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâlüddin es-Süyûtî (911/1505); *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1413/1993.
- Şenkâtî, Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed b. el-Muhtâr el-Cekenî; *Edvâü'l-Beyân fi Îzâhu'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, thk., Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Hâlid Ebû Cafer (310/922); *el-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1405/1984.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân; *Makâlât fi Ulûmi'l-Kur'ân ve Usûli't-Tefsîr*, Dâru'l-Muhaddis, Riyad, 1425/2004.
- _____; *Şerhu Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr li İbn Teymiye*, İbnü'l-Cevzî li'n-Neşr., Riyad, 1428/2007.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ Ebû İsâ (279/892); *el-Câmiu's-Sahih Sünenü't-Tirmizî*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer b. Musa (323/935); *ed-Duaî'ü'l-Kebîr*, Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1404/1984.
- Vâhıdî, Ali b. Ahmed Ebu'l-Hasen (468/1075); *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk., Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, 1. bs., Beyrut, 1415/1995.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1348); *el-Mugnî fi'd-Duaî'*, thk., Nûreddin İtr, Tab'atü'l-Câmi'l-Kebîr., 4. bs., 1427-1429/2006-2007.
- _____; *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1415/1994.
- _____; *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (1399/1978); *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, 3. bs., Kahire, 1405/1985.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, thk., Abdürrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1. bs., Beyrut, ty.
- Zeyyât, Ahmed vd.; *el-Mu'cemü'l-Vasît*, thk., Mecmeu'l-Lügati'l-Arabiyye, Dâru'd-Da've, yy., ty.